

Od antike do ranog novovjekovlja

Hrvoje Gračanin

(Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Zagreb)

SVIJET ANTIČKE ŽENE U DVA JUŽNOPANONSKA POKRAJINSKA SREDIŠTA, SISCIJI I SIRMIJU

UDK 930.85(497.5)".../05"

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: ožujak 2004.

Autor na temelju epigrafskoga materijala razmatra ulogu žene i ženskih božanstava u životu dva rimska južnapanonska pokrajinska središta, daje pregled građe, rasvjetljuje kontekst u kojem se žene i ženska božanstva spominju, te analizira podatke o njima.

Ključne riječi: Panonija, Siscija, Sirmij, epigrafska građa, žene, ženska božanstva

Uvod

Siscija i Sirmij spadaju u red najvažnijih antičkih panonskih gradova.¹ Svoj uspon zahvaljuju prvenstveno povoljnome položaju: Siscija je bila smještena na utoku Kupe u Savu, a Sirmij uz lijevu obalu Save. Prostor buduće rimske naseobine Siscije dospio je pod rimsku vlast za Oktavijanove vojne 35.-33. g. pr. Kr., dok je oblast Sirmija osvojena tijekom Tiberijevih pohoda u Panoniji 13.-9. g. pr. Kr. Pacificacija je izvršena poslije slamanja velikog ustanka 6.-9. g. p. Kr.² Uspostavom pokrajinskog uređenja domaće je stanovništvo bilo organizirano u administrativne jedinice poznate pod nazivom *civitates peregrinae*: šire je područje Siscije tako ustrojeno u *civitas Colapianorum*, a Sirmija u *civitas Sirmiensium et Amantinorum*.³ Vladavina

¹ O povijesti Siscije usp. Mócsy 1959., 24 - 26, Barkóczí 1964., 259 - 261, Šašel 1974., 702 - 741, Póczy 1980., 268, Nenadić 1986/7., 71102, Hoti 1992., 133 - 163, Lolić 2003., 131 - 152. O povijesti Sirmija usp. Fluß 1927., 351 - 353, Mócsy 1959., 76 - 78, Barkóczí 1964., 284 - 285, Mirković 1971., Póczy 1980., 267 - 268.

² O osvajanju podunavskoga područja usp. Mócsy 1974., 31 - 52.

³ Za domaće stanovništvo i naselja u Panoniji usp. Mócsy 1974., 53 - 79, Fitz 1980b, 141 - 159.

dinastije Flavijevaca (69.-96. g.) bila je iznimno značajna za povijest Siscije i Sirmija. U sklopu flavijevskih preuredbi kojima su pokrajinskim trgovačkim središtimma dodjeljivana kolonijska prava da bi se potaknulo gospodarsko buđenje nerazvijenijih dijelova Rimskoga Carstva, i Siscija i Sirmij bili su uzdignuti na položaj rimske kolonije. Oba su grada uvrštena u tribus *Quirina* i pridodan im je gentilicij carske obitelji (*colonia Flavia Siscia, colonia Flavia Sirmium*). Odmah je započeo pojačani dotok stanovništva u kolonije: uz veterane prislijeli su i drugi Italici, trgovci i građanske osobe, kao i istočnjaci, ovi posljednji osobito od doba cara Lucija Septimija Severa (193.-211.).⁴ Valja istaknuti da je kolonijski status Siscije doživio još dvaput određene dopune koje, nažalost, nisu pobliže poznate. Bilo je to za Hadrijana (117.-138.) ili možda Antonina Pija (138.-161.) što se zaključuje prema imenu Aelia koji je zasvjedočen za Sisciju u jednom natpisu i za Septimija Severa (*colonia Septimia Siscia Augusta*).⁵ U upravnoj podjeli Panonije za Trajana (96.-117.) Siscija je pripala Gornjoj Panoniji (*Pannonia Superior*), a Sirmij Donjoj Panoniji (*Pannonia Inferior*). Tijekom konjunkturalnoga razdoblja sve do germanskih ratova u doba vladavine Marka Aurelija Antonina (161.-180.) oba su se grada razvila u cvatuća pokrajinska središta. Burno i prevratno 3. stoljeće donijelo je porast važnosti Sirmiju u kojem carevi borave u prolazu ili imaju sjedište za ratova na dunavskoj granici, odakle posežu za vlašću ili vode podrijetlo. Takvo se stanje nastavilo i u 4. stoljeću. U upravnim preuredbama cara Dioklecijana (284.-305.) potkraj 3. stoljeća Sirmij je postao središtem pokrajine Druge Panonije (*Pannonia Secunda*), a Siscija Panonije Savije (*Pannonia Savia*). U oba grada tada je ustanovljena pokrajinska pismohrana (*tabularium provinciae*) i riznica (*aerarium provinciae*). Siscija je bila još i kovnica za zapadni Ilirik (otvorena za cara Galijena, možda 262. g., nakon ukidanja viminacijske kovnice 257. g., a zatvorena oko 387. g.⁶), sjedište rudarske uprave i važna vojnostrategijska točka. U Sirmiju je kovnica otvorena 317. g., a konačno zatvorena 395. g., grad je bio stožer vojnoga zapovjedništva za šиру oblast i od sredine 4. stoljeća sjedište prefekta pretorija za Ilirik, prvo s prekidima, a potom stalno do sredine 5. stoljeća kad ga je zamijenila Tesalonika. Osim toga, čini se da su najkasnije od kraja 3. stoljeća i Siscija i Sirmij bili biskupska sijela. U 5. stoljeću, nakon što je Carstvo izgubilo dijelove Norika i Panonije i poslije sloma središnjega dijela sjeverne zaštićene granice, težište je bilo prebačeno na unutrašnje pokrajine, pa su Siscija i Sirmij postali istureni obrambeni položaji. I za ostrogotskoga kralja Teoderiha Velikog (474.-526.), koji je sustavno nastojao uvesti red, gospodarski oživjeti te vojno i politički osigurati svoje vladavinsko područje, oba su grada zadržala statuse upravnih središta. Nakon kratkotraj-

⁴ Mócsy 1962., 709 - 711, Fitz 1980b, 151.

⁵ Šašel 1974., 736, Hoti 1992., 145.

⁶ Čini se da je početkom 5. stoljeća siscijska kovnica ponovno otvorena (Šipuš 1985., 80 - 85).

ne istočnorimske (bizantske) vladavine Sirmij je već 582. g. pripao Avarima, a nedugo potom, početkom 7. stoljeća, avarsко-slavenske su provale zapečatile i sudbinu Siscije.

Odabir Siscije i Sirmija za ovu studiju nije slučajan. Uzorak njihova epigrafskoga materijala uzet je kao reprezentativan za južnoperansku regiju.⁷ Općenito uvezvi, među izvorima za antičku povijest nemala uloga pripada natpisima s onodobnih spomenika. Broj tih natpisa može se procijeniti na više od tri stotine tisuća s time da se ta količina godišnje povećava za otprije like tisuću novootkrivenih natpisa.⁸ Od toga čak tri četvrtine dolazi s nadgrobnih spomenika.⁹ Podaci koje nudi epigrafska građa iznimno su korisni, jer znaju pružiti potkrijepu i dopunu za nerijetko šture i selektivne literarne izvore, a donose i pojedinosti o događajima koji su inače nepoznati iz djela antičkih povjesnika. Što je još važnije, mogu oslikati ekonomski i društveni položaj osoba spomenutih u natpisu, njihov *cursus honorum*, zanimanje i podrijetlo, kao i kulturne i religiozne prilike u dočnoj zajednici i njezin upravni ustroj, politički uspon bilo pojedinaca bilo čitavih obitelji, unutarobiteljske odnose, životnu dob, ukratko različite historiografske, etnografske i demografske datosti. Dakako, oni prvenstveno omogućuju upoznavanje viših i povlaštenih slojeva društva, dok niži slojevi uglavnom ostaju i dalje skriveni velom tajne.¹⁰

Ova je rasprava zamišljena kao prilog proučavanju položaja ženskih osoba i uloge ženskih božanstava u životu dva rimska južnoperanska pokrajinska središta. S obzirom na osnovni istraživački zadatak, ona je na tragu tzv. ženskih studija,¹¹ ali i povijesti mentaliteta, a postavljena je na dvije razine. Najprije se pruža pregled građe sastavljene od natpisa sepulkralnoga i votivnoga karaktera i tumači kontekst u kojem se žene i ženska božanstva spominju, a zatim se analiziraju i vrednuju podaci o njima. Obrada građe u vezi sa ženskim osobama usredotočena je na ime i dob, podrijetlo i društveni položaj, obiteljske i međuljudske odnose, religijsku pripadnost i vjerske sklonosti, a u vezi sa ženskim božanstvima na njihova obilježja i provenijenciju, te dedikante i svrhu dedikacije. U razmatranje su uzete osobe koje se spominju na natpisima pronađenima na prostoru Siscije i Sirmija.

⁷ Doduše, ne reprezentativan i u statističkome smislu, pogotovo jer će se ova studija ustanoviti od bilo kakve konkluzivne kvantifikacije. S tim u vezi usp. Mirdita 1978., 91 - 96.

⁸ Keppie 1991., 9.

⁹ Saller - Shaw 1984., 124.

¹⁰ O različitim aspektima i korisnostima proučavanja epigrafskoga materijala i problemima s tim u vezi usp. Clauss 1973., 395 - 417, Mirdita 1978., 76 - 101, Saller - Shaw 1984., 124 - 156, Shaw 1984., 457 - 497, Šašel 1992., 79 - 98.

¹¹ O položaju i životu žene u rimskoj državi i društvu usp. Clark 1993., Pomeroy 1994., 149 - 226, Thomas 1994., 83 - 138, Rousselle 1994., 296 - 336, Scheid 1994., 377 - 408, Alexandre 1994., 409 - 444, Gardner 1995., Arjava 1996.

Katalog građe

1.1 Ženske osobe u siscijskim natpisima

1. Lucilia Lucila (L[uc]ilia Lucilla)

CIL III 3936 + 10820

Hoffiler-Saria 1938., 227, br. 500

Zaninović 1981., 205-206

I · O · M	I(ovi). O(ptimo). M(aximo)
NVNDINARIO	Nundinario
PRO SALVTE	pro salute
IMP GORDIANI AVG	imp(eratoris) Gordiani Aug(usti)
5 G · D · Q · VICTORINV	5 G(aius). D(?). Q(uirina). Victorinus
DEC · COL · SISC · II VIRA	dec(urio). col(oniae). Sisc(iae). Ilvira(lis)
EQ · ROM · SAC · PP · SVP	eq(ues). Rom(anus). sac(erdos).
ET G · D · VICTORINIANVS	p(rovinciae) P(annoniae). Sup(erioris)
FIL · DEC · COL · SISC · EQ · R	et. G(aius). D(?). Victorianus
10 ET L//ILIA · LVCILLA ·	fil(ius). dec(urio). col(oniae). Sisc(iae).
CONIVX SACERDOT	eq(ues). R(omanus)
PIO · ET · PROCVLO · COS	
	10 et L[uc]ilia. Lucilla.
	coniu(s) sacerdot(alis)
	Pio. et. Proculo. co(n)s(ulibus)

Natpis posvetnoga karaktera nalazi se na žrtveniku od vapnenca koji su za zdravlje Gordijana III. Jupiteru Nundinariju¹² posvetili G. D(?) Viktorin, G. D(?) Viktorinjan i Lucilija Lucila. I otac i sin pripadali su viteškome staležu i obnašali su važne dužnosti: otac je bio gradski vijećnik Siscije, duumvir¹³ i svećenik pokrajine Gornje Panonije,¹⁴ a sin gradski vijećnik. Lucilija Lucila je bila supruga Viktorinova i majka Viktorinjanova. Natpis, koji se prema spomenu konzula točno datira u 238. godinu, uobičajeni je iskaz vjernosti državnom poglavaru čije se zdravlje poistovjećuje sa zdrav-

¹² O Jupiteru Nundinariju usp. Thulin 1918b, 1126 - 1127. *Nundinae* su bile sajmeni dan u Rimu svakih devet dana, a bile su posvećene Jupiteru.

¹³ O duumvirima usp. Liebenan 1905., 1804 ss., Gizewski 1997., 844.

¹⁴ O pokrajinskim svećenicima koji su bili vezani isključivo uz carski kult usp. Riewald 1920., 1653, Mócsy 1962., 595. Služba pokrajinskog svećenika smatrala se vrhuncem municipalne karijere (Fitz 1980b, 150).

ljem države. Car Gordijan III. – punim imenom Marko Antonije Gordijan – na vlast je došao u proljeće 238. godine, u dobi od svega trinaest godina, nakon burnih zbivanja u kojima su čak petorica careva izgubila život. Otuda je i posve razumljiva briga za njegovo zdravlje.

2. Cecilia Rufina (Caecilia Rufina)

CIL III 3952

Hoffiler-Saria 1938., 247, br. 538

Brunšmid 1906/7., 98-99, br. 212

Zaninović 1981., 202

I · O · M · G · LOC	I(ovi). O(ptimo). M(aximo). G(enio). loc[i]
PRO SAL · C · HEI · CA	pro sal(ute). C(ai). Hei. Ca-
PITONIS · ET CAECIL	pitonis. et Caecil(iae)
RVFINAE · CONIVG ·	Rufinae. coniug(is).
5... IVS SVORUMQ	5 [e]ius suorumq(ue)
OMNIVM ·	omnium.
V · L · L · M ·	v(otum). l(aetus). l(ibens). m(erito). ¹⁵

Natpis zavjetnoga karaktera nalazi se na žrtveniku od pješčanika koji je Jupiteru i Geniju mjesta¹⁶ Gaj Hej Kapiton zavjetovao za zdravlje svoje, supruge Cecilije Rufine i svih svojih. Natpis je možda iz 2/3. stoljeća.¹⁷

3. Valerija Saturnina (Valeria Saturnina)

CIL III 3956 + 10834

Hoffiler-Saria 1938., 248, br. 540

Brunšmid 1906/7., 113-114, br. 235

Zaninović 1981., 202

¹⁵ Brunšmid (1906/7., 98) ostavlja mogućnost množine: *v(otum)*. *l(ibentes)*. *l(aeti)*. *m(erito)*., što bi značilo da je Cecilia Rufina suposvetnica žrtvenika.

¹⁶ O *Geniju grada* usp. Otto 1910b, 1167 - 1168. Riječ je o božanstvu zaštitniku grada ustrojenu po uzoru na Genija grada Rima.

¹⁷ Svrstan je u Barkócz 1964., 330, 29.7.

LIBERO · PATR	Libero. patr[i]
AVG · SACR	Aug(usto). sacr(um)
C · VOLCENIVS	C(aius). Volcenius
C · F · LVPERCVS	C(ai). f(ilius) Lupercus
5 ET · VALERIA	5 et. Valeria
Q · F · SATVRNINA	Q(uinti). f(ilia). Saturnina
D · D	d(ederunt). d(edicaverunt)
V · S	v(oto). s(oluto)

Natpis zavjetnoga karaktera nalazi se na središnjemu dijelu maloga mramorna žrtvenika koji su Gaj Volcenije Luperko i Valerija Saturnina posvetili užvišenome ocu Liberu (*Libero patri Augusto*)¹⁸ radi ispunjenja zavjeta. Valerija Saturnina je po svemu sudeći supruga Luperkova. U natpisu se spominje i ime njezina oca (*Quinti filia*) koji se vjerojatno zvao Kvint Valerije Saturnin. Supružnici su zacijelo pripadali višemu sloju siscijskoga društva. Liberov je kult u zapadnoj Panoniji bio prožet italskim elementima, a u istočnoj je Panoniji imao specifično mjesni karakter.¹⁹ Natpis se datira u 2. stoljeće.²⁰

4. Longinija Ingenua (Longinia Ingenua)

CIL III 3963
 Hoffiler-Saria 1938., 251-252, br. 548
 Brunšmid 1906/7., 128-129, br. 259
 Zaninović 1981., 205

SILVANO	Silvano
MAGLAE	Maglae ²¹
LONGINIA	Longinia
INGENVA	Ingenua

Natpis posvetnoga karaktera nalazi se na žrtveniku od pješčanika koji je Longinija Ingenua posvetila Silvanu Magli. Silvan²² je bio najpopularnije božanstvo u Panoniji, a pogotovo je često bio obožavan u doba severovske

¹⁸ O Liberu, italorimskome bogu prirode, plodnosti i vina, usp. Toutain 1901, 1189 - 1191, Schur 1926., 68 - 76, Prescendi 1999., 136 - 137.

¹⁹ Fitz 1980c, 165 - 166. O Liberovu kultu u Panoniji usp. i Mócsy 1962., 732 - 733.

²⁰ Brunšmid 1906/7., 114. Svrstan je u Mócsy 1959., 212, 57.21.

²¹ Brunšmid (1906/7., 128 - 129) pretpostavio je oblik *Maglaeno*.

²² O Silvanu, bogu šume i poljodjelstva, usp. Hild 1908., 1341 - 1345, Klotz 1927., 117 - 125, Mihály - Lorand 2001., 562 - 564.

dinastije (193.-238.) kad spomenici i oltari njemu posvećeni u pojedinim naseljima nadmašuju broj onih posvećenih Jupiteru. Općenito gledano Silvan je bog s najviše oltara nakon Jupitera. Nije nemoguće da je još početkom 2. stoljeća službeno označen kao simbol pokrajine Panonije (to se zaključuje prema Trajanovom luku iz Beneventa na kojem se uz četiri glavna državna božanstva pojavljuju i Silvan, Liber i Dijana kao predstavnici dunavskih pokrajina), iako ga sami Panonci nisu morali tako doživljavati. Iza latinskog naziva Silvan bez sumnje se krije domaće božanstvo (Pan) koje se na natpisima javlja uz niz kognomena: *Domesticus, Herbarius, Magla, Messor, Silvestris, Vidasus*. Ti su pridjevci često posvema mjesnoga karaktera, a pobliže objašnjavaju vid Silvana kojemu se dedikanti u natpisu obraćaju. Silvan je bio vrlo štovan i u samoj Sisciji o čemu svjedoči pet natpisa, među kojima je i ovaj.²³ Natpis vjerojatno spada u rano 3. stoljeće.²⁴

5. Fulvija Plautila (Fulvia Plautilla)

CIL III 3968 + 10850

Hoffiler-Saria 1938., 258, br. 560

Brunšmid 1906/7., 141-142, br. 278

Zaninović 1981., 206

[FVLVIAE]	[Fulviae]
[PLAVTILLAE]	[Plautillae]
[AVG]	[Aug(ustae)]
[SPONSAE]	[sponsae]
5 IMP ANTONINI	5 imp(eratoris) Antonini
AVG	Aug(usti)
RES · PVBL ·	respubl(ica).
SISCIANORVM	Siscianorum

Natpis posvetnoga karaktera nalazi se na bazi za kip carice Fulvije Plautile od bijelog mramora koji je dala postaviti siscijska općina u caričinu čast. Ime carice i njezin status naknadno su eradirani. Natpis datira iz 202. godine.²⁵ Fulvija Plautila – punim imenom Publij Fulvija Plautila – bila je supruga Marka Aurelija Antonina Karakale, starijega sina cara Septimija

²³ Rendić - Miočević 1989b, 507 - 522, Mócsy 1974., 250 - 252, Fitz 1980c, 163, 165., Zaninović 1981., 205.

²⁴ Brunšmid 1906/7., str. 128 - 129. Svrstan je u Barkócz 1964., 330, 29.15.

²⁵ Hoffiler - Saria 1938., 258. Šašelova (1974., 715, br. 6) datacija 178/180. očita je pogreška i odnosi se na Komodovu suprugu Brutiju Krispinu koja je doživjela sudbinu sličnu Plautilinoj.

Severa, a kći prefekta pretorija Gaja Fulvija Plaucijana. Vjenčanje se odigralo 9.-15. travnja 202. godine,²⁶ ali je naslov *Auguste Fulvija Plautila* možda nosila otprije, još od zaruka, na što upućuje i sintagma u natpisu (*Augusta sponsa imperatoris Antonini*). Nakon očeva pada i smaknuća razvedena je od Karakale i prognana (205.), a 211. godine ubijena je i nad njom je izrečena *damnatio memoriae*, na što upućuje brisanje njezina spomena u natpisima i uklanjanje njezinih spomenika. Ovo je jedan od rijetkih sačuvanih natpisa počasnoga karaktera iz Siscije. Nije slučajno da se u njemu spominje upravo Fulvija Plautila. Siscijci su imali dosta razloga da budu zahvalni caru Septimiju Severu, a natpisom su odali počast i carevu najbližem suradniku Plaucijanu.²⁷

6. Septimija Matrona (Septimia Matrona)

CIL III 3970

Hoffiler-Saria 1938., 261-262, br. 566

Brunšmid 1908/9., 151-152, br. 343

Zaninović 1981., 205

M · AVREL · GLABRIO	M(arcus). Aurel(ius). Glabrio
· VET · LEG · XIII · G · EX · BF ·	vet(eranus). leg(ionis). XIII. G(eminae). ex. b(ene)f(iciario)
COS · VIVVS · SIBI · ET	co(n)s(ulare). vivus. sibi. et
SEPTIMIAE · MATRONAE	Septimiae. Matronae
5 CONIVGI · FECIT	5 coniugi. fecit

Natpis je nadgrobnoga karaktera i nalazi se na sarkofagu od bijelog mramora. S obje strane natpisnoga polja nalaze se dva lika koji vjerojatno prikazuju pokojnike. Lijevo je ženski lik s umjetnički uređenom kosom, odjeven u dugo donje odijelo s rukavima i ogrtačem, koji desnom rukom pridržava bulu što visi na vrpcu oko vrata, dok u lijevoj ruci ima svitak. Desno je muški lik, s kraćom kosom, brkovima i kratkom kovrčastom bradom, odjeven u opasano kratko donje odijelo s rukavima i ogrtačem koji je na desnom ramenom pričvršćen kopčom. Kažiprstom i srednjim prstom pokazuje na svitak u lijevoj ruci.²⁸ Natpis je s kraja 2. i početka 3. stoljeća²⁹ ili iz 2. stoljeća.³⁰

²⁶ Kienast 1996., 165.

²⁷ Mócsy 1974., 219. O natpisu usporedi i Brunšmid 1906/7., 141 - 142.

²⁸ Brunšmid 1908/9., 151 - 152.

²⁹ Brunšmid 1908/9., 152, Zaninović 1981., 205.

³⁰ Mócsy 1962., 676. Svrstan je u Barkóczi 1964., 330, 29.17.

Sarkofag je za života (*vivus*) dao sebi i supruzi Septimiji Matroni načinili Marko Aurelije Glabrión, veteran i konzularni oproštenik (*ex beneficiario consulare*)³¹ legije XIV. *Gemina*.³² Materijal, ornamentalno bogatstvo sarkofaga i kvaliteta natpisa upućuju na to da je Glabrión bio dovoljno imućan da plati vještoga majstora. Supružnici su zacijelo pripadali višemu društvenom sloju. Glabriónov status govori u prilog tomu jer su beneficijari često ravnali mjesnim vojnim i sigurnosnim pitanjima.³³

7. Krispija Celerina (Crispia Ce[l]e[rina])

CIL III 3971

VF	V(ivus) f(ecit)
M · MINIC ...	M(arcus). Minic[i]-
VS · SATVRNI ...	us. Saturni[nus]
... T · EX · OPTION...	[ve]t(eranus). ex. option(e) [cl(assis)]
5 ... ETORIAE · RAVE ...	5 [pra]etoriae. Rave[n]-
... · ANNOR · //XXX ...	[nat(is)]. annor(um). [X]XXX [sibi]
ET CRISPIAE CE//E ...	et Crispiae Ce[l]e[rinae]
CONIVGI · CARIS ...	coniugi. caris[simae]
... MINICIO CELE ...	[et] Minicio Cele[ri]
10 CERT/// GRAT ...	10 Cert[o] grat[o] [f(ilio)]
... MINICIO CAL ...	[et] Minicio Cal[vo] [et]
... CAE · PARE ...	[Pris]cae. pare[ntibus]
... M P	[b(ene)] m(erentibus) p(osuit)

Natpis je nadgrobnoga karaktera. Marko Minicije Saturnin, vjerojatno 40-godišnji veteran i dočasnik (*optio*) pretorske ravenske mornarice, dao je za života (*vivus*) podići spomenik sebi, supruzi Krispiji Celerini, sinu Miniciju Celeru Certu³⁴ te roditeljima Miniciju Kalvu i Priski. Natpis se uzima u prilog pretpostavci da su u Sisciji bili naseljeni i isluženi mornari ravenske flote.³⁵ Natpis je iz 2. stoljeća.³⁶

³¹ O beneficijarima usp. Domaszewski 1897., 271 - 272, Böckmann 1997., 561. U vojski su imali pravne i financijske dužnosti. Konzularni su beneficijari bili najugledniji među njima.

³² O legiji usp. Ritterling 1925., 1727 - 1747. Trajan ju je početkom 2. stoljeća trajno premjestio iz Germanije u Panoniju, a tabor joj je bio u Karnuntu (usp. Fitz 1980a, 131, Mócsy 1974., 99).

³³ Fitz 1980a, 129.

³⁴ Mócsy (1959., 211, br. 57.2) pogrešno prepostavlja da je Minicije Saturnin imao više djece.

³⁵ Mócsy 1962., 597, Šašel 1974., 734. Ravenska je flota od Vespačijana dobila pridjevak *praetoria* kao nagradu jer ga je podržala u gradanskome ratu, a njezine je veterane car poslao obdarene povlasticama u kolonije (Fiebiger 1899a, 2639).

³⁶ Mócsy 1959., 211, br. 57.2.

8. Priska ([Pris]ca)

(za tekst vidi prethodni natpis)

Priska je bila supruga Minicija Kalva, majka Marka Minicija Saturnina, svekrva Krispije Celerine i baka Minicija Celera Certa. U vrijeme podizanja spomenika nije više bila na životu, kao ni njezin suprug.³⁷

9. Julija Florentina (Julia Florentina)

CIL III 3972 + 10855

Hoffiler-Saria 1938., 263, br. 568

Brunšmid 1908/9., 158-159, br. 350

Zaninović 1981., 205

G · SEMPRON · SEVERO · COR
NICVL · LEG · XIII · G XXXI ·

G(aio). Sempron(io). Severo. cor-
nicul(arlo). leg(ionis) XIII. G(eminae)
(annorum)

XXXI.

IVLIA · FLORENTINA · CON
IVGI · CARISSIMO · VIVA

Iulia. Florentina. con-
iugi. carissimo. viva

5 FEC

5 fec(it)

Natpis nadgrobnoga karaktera nalazi se na škrinji za pokojnikov pepeo izrađenoj od vapnenca. Natpis je iz 2. stoljeća.³⁸ Julija Florentina je za života (*viva*) dala načiniti urnu za svoga preminulog 31-godišnjeg supruga Gaja Sempronija Severa, pobočnika (*cornicularius*) legije XIV. *Gemina*.³⁹

10. Mulvija Rufina (Mulvia Ru[fin]a)

CIL III 3973

D	M
M · MVLVIO · NARCISSO · AN · LX · ET · M	
MVLV · NARCISSIANO · AN · XXVI · AVG · COL · SEPT · SISC	
MVLVIA · RV///A · MARITO · E/// · FIL · KARISSIM · V · F	

³⁷ Mócsy (1959., 211, 57.2) pogrešno tvrdi da su Priska i njezin suprug imali isti gentilicij.

³⁸ Brunšmid 1908/9., 158 - 159, Šašel 1974., 734. Svrstan je u Barkóczi 1964., 330, 29.48.

³⁹ O kornikularijima usp. Fiebiger 1900., 1603 - 1604. Pridijeljeni časnicima, obavljali su uredske dužnosti. Sever je možda radio u računovodstvu legije (Brunšmid 1908/9., 158 - 159).

D(is)	M(anibus)
M(arco). Mulvio. Narcisso. an(norum). LX. et. M(arco)	
Mulv(io). Narcissiano. an(norum) XXVI. Aug(ustali). ⁴⁰ col(oniae). Sept(imiae).	
Sisc(iae)	
Mulvia. Ru[fin]a. marito. e[t]. fil(io). <c>arissim(is). v(iva). f(ecit)	

Natpis nadgrobognoga karaktera posvećen dušama pokojnika (*dis manibus*) nalazi se na sarkofagu iz 3. stoljeća.⁴¹ Dala ga je za života (*viva*) načiniti Mulvija Rufina za svoga 60-godišnjega supruga Marka Mulvija Narcisa i 26-godišnjega sina Marka Mulvija Narcisijana, svećenika carskoga kulta (*Augustalis*) u Sisciji. Kako Mulvija Rufina nosi isti genticilij kao i suprug, možda je riječ o oslobođenicima ili potomcima oslobođenika

11. Poncija Viktorina (Pontia Victorina)

CIL III 3974

D	M	D(is)	M(anibus)
PONTIO LVPO AVG COL		Pontio Lupo Aug(ustali)	col(oniae)
SISC SCRIBAE MUNIC FAUST		Sisc(iae) scribae munic(ipii)	Faust(iniani)
PONTIA · VICTORINA · SOROR		Pontia.	Victorina. soror
5 ET · DOMIT · CRESCENS · A · D · E		5 et. Domit(ius). Crescens.	a(nimis?). d(ulcibus?). e(exerunt?) ⁴²

Natpis nadgrobognoga karaktera posvećen dušama pokojnika (*dis manibus*) nalazi se na spomeniku iz 2. stoljeća,⁴³ koji je za Poncija Lupa, svećenika carskoga kulta (*Augustalis*) u Sisciji i pisara municipija Faustinijana, dala podići njegova sestra Poncija Viktorina, zajedno s Domicijem Krescentom (možda joj je to bio suprug). Municipij Faustinijan (*municipium Faustinianum*) nalazio se u okolici Siscije, vjerojatno u savskoj dolini niže kolonije. U malim panonskim gradovima pisar je zauzimao visoki društveni položaj, a kako je zapravo ravnao municipalnim životom, vjerojatno je bio i imućan.⁴⁴ Otuda se to može pretpostaviti i za Ponciju Viktorinu.

⁴⁰ Prema Šašel 1974., 718. Isto vrijedi i za natpise pod brojevima 11 i 26.

⁴¹ Šašel 1974., 715, br. 8. Svrstan je u Barkóczi 1964., 330, 29.18.

⁴² Prema Miller 1998.

⁴³ Šašel 1974., 715, br. 9. Svrstan je u Barkóczi 1964., 330, 29.19.

⁴⁴ Mócsy 1974., 222.

12. Urbika (Urb[ica])

CIL III 3976

D D	D(is?) <M>(anibus?)
C UVRBICI FIRMI T//EX	C(ai) Urbici(i) Firmi [d]e[c(urionis)] ⁴⁵
COL · SEPT · SISC · A · NOR	col(oniae). Sept(imiae). Sisc(i)nor(um)
VRB · COND · VIXIT ...	Urb(ica). cond(idit). vixit [...]

Nepotpuni natpis sa spomenika možda posvećen dušama pokojnika (*dis manibus*) nadgrobog je karaktera. Ime posvetiteljice nije sigurno, ali može se zaključiti prema sličnosti s gentilicijem osobe kojoj je spomenik namijenjen. Može se prepostaviti da se radilo ili o pokojnikovoj kćeri ili sestri. Čini se da je pripadala višemu sloju društva, jer je prema konjekturi Gaj Urbicije Firmo bio gradski vijećnik. Natpis je iz 3. stoljeća.⁴⁶

13. Elija Matrona (Aelia Matrona)

CIL III 3981

D M V F	D(is) M(anibus) v(iva) f(ecit)
AELIA P · FILIA MATRO	Aelia P(ublii). filia Matro-
NA SIBI ET SVIS	na sibi et suis

Natpis posvećen dušama pokojnika (*dis manibus*) nalazi se na spomeniku koji je za života (*viva*) dala načiniti sebi i svojima Elija Matrona. U natpisu je spomenuto i ime njezina oca koji se vjerojatno zvao Publije Elije. Iz natpisa nije moguće sa sigurnošću utvrditi je li Elija Matrona bila udana i je li imala potomstvo, no njezini su rođaci obuhvaćeni izrazom *suis*. Na temelju spomena očeva imena možda se može prepostaviti da je pripadala višemu društvenom sloju. Natpis bi mogao biti iz 2. stoljeća (gentilicij *Aelius*).⁴⁷

14. Amancija (Amantia)

CIL III 3982

MEMORIAE · AETERNAE · AVR	Memoriae. aeternae. Aur(elius)
REGINVS · ALEXSIVS	Reginus. Alexsius

⁴⁵ Usp. Šašel 1974., 715, br. 10. Drukčije Barkóczi 1964., 330, 29.21.

⁴⁶ Šašel 1974., 715, br. 10.

⁴⁷ Svrstan je u Mócsy 1959., 211, 57.6.

CARA · CONIVX · POSVIT · ET
AMANTIA

cara. coniux. posuit. et
Amantia

Natpis je nadgrobnoga karaktera i nalazi se na spomeniku koji je Aureliju Reginu Aleksiju podigla supruga Amancija koja je možda bila kršćanka (sintagma *memoriae aeternae*).⁴⁸ Natpis je možda iz 3/4. stoljeća.⁴⁹

15. Aurelija Rufina (Aurelia Rufinna)

CIL III 3983

IN MEMORIAM AVREL
RVFINNE CONIVGI OBSE
QVENTISSIONE AD// PV
DICISSIMAE ET INNOCEN
5 TISSIMAE A//R// NICAN
... ER //VNICV ...
...
D XV OB ...
... OSUIT

In memoriam Aurel(iae)
Rufinn(a)e coniugi obse-
quentissimae ad[q(ue)] pu-
dicissimae et innocen-
5 tissimae A[u]r[el(ius)] Nican-
[d]er [...] unicu [...]
[...]
d XV ob [memoriam? ...]
[p]osuit

Natpis nadgrobnoga karaktera nalazi se na mramornoj ploči, rekonstruiranoj iz razlomljenih ostataka, koju je u spomen na suprugu Aureliju Rufinu postavio Aurelije Nikandar. Nikandar je grčki kognomen, a supružnici nose isti gentilicij. Natpis je možda iz 3. stoljeća (gentilicij *Aurelius*).⁵⁰

16. Krispija (Crispia)

CIL III 3984

...	[...]
CRISP	Crisp-
IAE ...	iae [... ma-?]
TRI ...	tri [...]
5 P/// CON	5 p [...] con-
... II	[iugi? ...] II
...	[...]

⁴⁸ Barkócz 1964., 305.

⁴⁹ Svrstan je u Barkócz 1964., 330, 29.25.

⁵⁰ Svrstan je u Barkócz 1964., 330, 29.26.

Natpis je nadgrobnoga karaktera. U njemu spomenuta Krispija vjerojatno je bila majka ([ma]tri) i supruga (*con[ugi]*).

17a. Cenija(?) Ursia ([Ce?]nia Ursia)

17b. (...)na (...na)

CIL III 3985

DOMV · ETERNE · ET · PERPE	Domu(i). (a)etern(a)e. et. perpe-
... VE · SECVRITATI · CENIVS ⁵¹	[t]u(a)e. securitati. Cenius
... ANVS · V · E · V · F · FL · TIBE	[...]janus. v(ir). e(gregius). v(ivus). f(ecit). Fl(avio). Tibe[-]
... Q · V · AN · XXX	[...] q(ui). v(ixit). an(nos). XXX
5 ... NIE · VRSE · Q · V · AN	5 [Ce?]ni(a)e. Urs(a)e. q(uae). v(ixit). an(nos)
... NE · Q · V · AN · IIII	[...]n(a)e. q(uae). v(ixit). an(nos). IIII
... N	[...]n

Natpis je nadgrobnoga karaktera, a iznad natpisnoga polja bio je troredni reljef koji je u prvome redu prikazivao osobu između dva vijenca, u drugome redu s lijeva nadesno dvije muške i jednu žensku osobu, a u trećem redu dva dječaka. Čini se da je spomenik posvećen čitatovoj jednoj obitelji. Ime posvetitelja, koji je spomenik podigao za života (*vivus*), nije potpuno (*Cenius [...]anus*), a vjerojatno se radilo o rođaku obitelji iz mjesnoga viteškog plemstva (*vir egregius*), možda pokojničinu bratu. Cenija(?) Ursia je zacijelo bila supruga 30-godišnjega Flavija Tibe(...) i majka nepoznate četverogodišnje djevojčice. Može se pretpostaviti da je pripadala višemu društvenom sloju. Izrazi *domui aeternae i perpetuae securitati* upućuju na to da je riječ o kršćanima. Stoga bi se natpis mogao datirati u 3/4. stoljeće.

18. Januarija (Januaria)

CIL III 3986

Hoffiler-Saria 1938., 264-265, br. 571

Brunšmid 1905., 50, br. 97

⁵¹ CIL III ima *GENIVS*.

⁵² Radi se o riječi ζήσῃς, 2. licu jednine konjunktiva aorista od glagola ζάω, *živim*.

IANVARIA
ZAESIS

Ianuaria
zaesis⁵²

Natpis kojim se izražava nada u vječni život Januarijin nalazi se na mramornoj bazi na kojoj je donji dio spiralno ižlijebljena stupa, a ispred stupa je životinska noga sačuvana od koljena naniže s pet kandži.⁵³ Natpis je možda iz 2/3. stoljeća.⁵⁴

19. Krecijana (Creciana)

CIL III 3987

LVCERNIO QVI	Lucernio qui
VIXET ANNOS	vix<i>t annos
VII ET GAVDENTI	VII et Gaudenti-
ANVS FRATER IPSIV	anus frater ipsiu-
5 S GERMANVS QVI VI	5 s germanus qui vi-
XIT ANNVS IIII CRE	xit ann<o>s IIII Cre-
CIANE VX ...	cian(a)e <qu(ae)> v(i)x[it ...]

Natpis je nadgrobnoga karaktera. Posvećen je 7-godišnjemu Lucerniju i njegovu bratu, 4-godišnjemu Gaudencijanu, te njihovoj sestri Krecijani.⁵⁵ Dedičan je nepoznat, no zacijelo je to bio otac ili majka, ili oboje. Natpis je možda iz 2/3. stoljeća.⁵⁶

20. Emilia Maksimijana (Aemilia Maximiana)

CIL III 3989

D	M
ET MAXIMIANAE AEMILIAE ET SECVRITA	
TI EIVS PERPETVAE QVAE VIX ANN XXXVII FL	
VRSINO DVLCISSL MARITO MEO IN XXX · ET VIII ASCE	
5 NDENS ANIMAM DEPOSVI MEAM VOS ITAQ INFERI	
AD QVOS ME PRAECIPITEM · DI SVPERI · COEGERUNT MINIMO CVM	
TORMENTO · ADMITTITE OSSAQ MEA IN HAC · ARCA · BENE · COMPOSI	
TA · CONDIDIT FL VRSINVS MARITVS DVLCISSLVVS ET · FL · MAXIMI	

⁵³ Brunšmid 1905., 50.

⁵⁴ Svrstan je u Barkócz 1964., 330, 29.28.

⁵⁵ Barkócz 1964., 330, 29.29, ima oblik *Grecijana*.

⁵⁶ Svrstan je u Barkócz 1964., 330, 29.29.

ANVS · FILIVS · MEVS ET POST HAEC OMNIA VALETE FL · VRSINV · MAXI
10 MIANAE AEMILIAE CONIVG KARISS · ET · CASTISS POSVI VIVVSQ
FECI CVM
QVA VIXI ANN XVIII MENSIB · VIII PONIQ ME POST MORT · MEAM
AB HEREDE MEO IN HAC ARC ...
A /// I QVI E IVI /// XI
MIANA · HOMO · FVIT · MORTVA EST
HMHNS

D(is) M(anibus)
et Maximianae Aemiliae et securita-
ti eius perpetuae quae vix(i) ann(os) XXXVII Fl(avi)o
Ursino dulcissim(o) marito meo in XXX. et VIII asce-
5 ndens animam deposui meam vos itaq(ue) inferi
ad quos me praecipitem. di superi. coegerunt minimo cum
tormento. admittite ossaq(ue) mea in hac. arca. bene composi-
ta. condidit Fl(avius) Ursinus maritus dulcissimus et. Fl(avius) Maximi-
anus. filius meus et post haec omnia valete Fl(avius). Ursinus. Maxi-
10 miana Aemiliae coniug(i) < c>ariss(imae). et. castiss(imae) posui vivusq(ue)
feci cum
qua vixi ann(os) XVIIIII mensib(us). VIIIII poniq(ue) me post mort(em). meam
ab herede meo in hac arc[a iussi ...]
[... Ma]xi-
miana. homo. fuit. mortua est
H(oc) m(onumentum) h(ereditatem) n(on) s(equitur)

Natpis nadgrobnoga karaktera posvećen dušama pokojnika (*dis manibus*) nalazi se na sarkofagu koji su za Emiliju Maksimijanu dali načiniti njezin suprug Flavije Ursin za života (*vivus*) i sin Flavije Maksimijan. Posveta je pjesnički sročena u prvoj licu. Natpis ima značajke unaprijed izrečene posljednje volje, budući da Flavije Ursin određuje da ga u sarkofag sa suprugom položi njegov nasljednik, odnosno sin. Pokojnica je živjela punih 37 godina i u braku s Flavijem Ursinom bila 19 godina i 9 mjeseca, što znači da se udala s nešto više od sedamnaest godina. Maksimijanin je gentilicij stavljjen iza njezina kognomena. Također, čini se da je sin dobio ime po majci. Tvrđnja da baštinik ne nasljeđuje spomenik (*hoc monumentum heredem non sequitur*), odnosno da njime ne može raspolagati po volji, bila je prilično uobičajena. Njome se htjelo sprječiti možebitno daljnje korištenje spomenika.⁵⁷ Natpis je možda iz 2./3. stoljeća.⁵⁸

⁵⁷ Formula odražava želju pokojnika da ga se ne ometa u vječnome počinku, da je mjesto na kojem je sahranjen sveto i njime se naslijednici ne mogu služiti u vlastitu korist (Keppie 1991., 109). Formula *vivus* ili *viva fecit* predočava brigu koju su još za života, dakle unaprijed, antički ljudi poklanjali trenutku svoje smrti (Keppie 1991., 107 - 109).

⁵⁸ Syrstan je u Barkóczi 1964., 330, 29.30.

21. Mesila (Messilla)

CIL III 3990

DOMA CVIVGI	Dom(um) a(eternam) c<o>(n)iugi
MESSILLAE FACTVM	Messillae factum
QVE VIXIT	qu(a)e vixit
CVM CONPATRE SVO	cum conpatre suo
5 ROMANO ANNIS XXXVIII	5 Romano annis XXXVIII
HOC EST SEPVLCRM	hoc est sepulcrum
COMVNE MATITO CVM	commune <marito> cum marito ⁵⁹

Natpis nadgrobnoga karaktera nalazi se na sarkofagu koji je dao načinili Roman za sebe i svoju suprugu Mesilu s kojom je živio čak 38 godina što je ne samo za antičke pojmove dugo vrijeme. Prema izrazu *domum aeternam* može se pretpostaviti da se radi o kršćanima i natpis bi se vjerojatno mogao datirati u 4. ili 5. stoljeće.⁶⁰

22. Septimija Marcela (Septimia Marcella)

CIL III 3992

Cermanović 1965., 100, br. 18

D	M	D(is)	M(anibus)
SEPTVMIAE · MARCELLE		Septumiae.	Marcell(a)e
QVE · VIXIT · ANN · XX · CASSIA		qu(a)e.	vixit. ann(os). XX. Cassia
CANDIDA · FILIE · KARISSI		Candida.	filii(a)e. <c>arissi(mae)

Natpis nadgrobnoga karaktera nalazi se na sarkofagu koji je Kasija Kandida dala načiniti za pokojnu kćer Septimiju Marcelu koja je umrla kao dvadesetogodišnjakinja. U natpisu ime glasi *Septumia*, što odgovara kasnoantičkoj težnji da se imena arhaiziraju, ne bi li se naglasila povezanost sa starorimskim tradicijama. U ovome slučaju arhaizacija je pogrešno izvedena. Natpis je možda iz 3. stoljeća.⁶¹

⁵⁹ Dopune su navedene prema Mommsenovu čitanju. Usp. i Barkócz 1964., 330, 29.31.

⁶⁰ Migotti 1994., 48. Usp. i Brunšmid 1908/9., 153, 161. Svrstan je u Barkócz 1964., 330, 29.31.

⁶¹ Svrstan je u Barkócz 1964., 330, 29.33.

23. Kasija Kandida (Cassia Candida)

(za tekst pogledaj prethodni natpis)

Kasija Kandida bila je majka preminule Septimije Marcele. Možda joj je suprug bio izvjesni Septimije (prema imenu kćeri).

24. Severila (Severilla)

CIL III 3996

Hoffiler-Saria 1938., 268, br. 581

Brunšmid 1908/9., 159-161, br. 351

· HVIC · ARCE · INEST · SEVE	.Huic. arce. inest. Seve-
· RILLA · FAMVLA · XPI · QVAE	.rilla. famula. Chr(ist)i. quae
· VIXIT · CVM · VIRO · NOVEM	.vixit. cum. viro. novem
· CONTINVIS · ANNIS · CVIVS	.continuis. annis. cuius
5 · POSTOBITVM · MARCELLIANVS · SE	5 .post obitum Marcellianus. se-
DEM HANC VIDETVR · CONLOCASSE · MA	dem hanc videtur. conlocase. ma-
RITVS	ritus

Natpis⁶² nadgrobnoga karaktera nalazi se na nepravilnoj pačetvorinastoj tabuli ansati smještenoj s prednje strane velikoga sarkofaga od vapnenca s poklopcem. U jednoj i drugoj dršci te tabule nalazi se po jedan Kristov monogram načinjen od kružne crte i od u nju upisanih spojenih slova X P. Oko natpisnoga polja reljefni je prikaz koji s Kristovim monogramima predočuje rajske vrt.⁶³ Sarkofag je vjerojatno iz 4. stoljeća.⁶⁴

Severila se u natpisu se naziva Kristovom sluškinjom (*famula Christi*). S mužem je živjela neprekidno devet godina. Naglašavanje neprekidnosti u bračnom životu moglo bi nas navesti na zaključak da je to u ono doba bila rijetkost, no bilo bi to pretjerano. Po svemu sudeći komentar se odnosi na tadašnju opću životnu nesigurnost. Severilu je nakon smrti u sarkofag dao položiti suprug Marcelijan.

⁶² Njega spominju u svojim djelima već Adam Baltazar Krčelić (18. st.) i Matija Petar Katančić (18./19. st.) (vidi: Kuntić-Makvić 1993/4., 263 - 271).

⁶³ Migotti 1994., 60. U vezi s reljefom usp. Brunšmid 1908/9., 159 - 161.

⁶⁴ Brunšmid 1908/9., ibidem. Natpis je svrstan u Barkócz 1964., 330, 29.33.

25. Felicisima (Felicissima)

CIL III 3996a

FELICISSIMAE ET SACMENEVNO CONIVGI
 DOMINVS VICTORINVS MARITVS SEPVLCRM
 EORVM COLLOCAVIT FELICISSIMA QVE VIXIT
 CVM EO ANNIS XIII ANNOVRBIS DXVII SAR//VNAM
 5 ... VIISI /// C /// D PHY /// DEO

Felicissimae et sacmeneuno (!) coniugi
 dominus Victorinus maritus sepulcrum
 eorum collocavit Felicissima qu(a)e vixit
 cum eo annis XIII annourbis DXVII sar[...]junam
 5 [...] deo

Natpis nadgrobнnoga karaktera nalazi se na velikome sarkofagu. Iznad natpisnoga polja smještena su dva Kristova monograma što s riječju *deo* jasno svjedoči o tome kako su osobe spomenute u natpisu bile kršćani. Riječ je o zajedničkoj grobnici (*sepulcrum eorum*) koju je za Felicisimu i sebe postavio njezin muž Viktorin. Izraz *et sacmeneuno* je nerazumljiv, a malo je vjerojatno da je u pitanju osobno ime.⁶⁵ Felicisima je s mužem živjela trinaest godina. Viktorin je označen kao *dominus*, što u ovome slučaju vjerojatno znači da je bio gospodar svoje partnerice. Prema klasičnoj rimskoj dataciji (*annourbis DXVII*) natpis bi bio iz 236. g. pr. Kr, što je nemoguće, jer se radi o kršćanima. Čini se da je u pitanju klesarska pogreška.⁶⁶ Natpis bi spadao u 4. ili 5. stoljeće.

26. Ingenuja Rufina (Ingenuia Rufina)

CIL III 10836

Hoffiler-Saria 1938., 241-242, br. 528

Brunšmid 1906/7., 86-88, br. 197

Zaninović 1981., 204

⁶⁵ Barkócz 1964., 330, 29.36, spominje samo Viktorina. No, dok je riječ *felicissimae* u 1. retku doista pridjev, sljedeći njezin spomen otkriva da se tako nazivala i Viktorinova supruга.

⁶⁶ Ostaje sumnja ne radi li se o falsifikatu. Mommsen natpis ne klasificira pod posebnim brojem, već ga navodi u vezi s prethodnim (24). Možda je trebao poslužiti kao potvrda za rano postojanje kršćanstva na prostoru Siscije (slično je Krčelić u *Povijesti zagrebačke biskupije* iskoristio natpis sa Severilina sarkofaga, usp. Kuntić-Makvić 1993/4., 266).

IDIB · AVG	Idib(us). Aug[(ustis)
HERCVLI	Herculi
G · INGENVI	G(aius). Ingenui-
VS · G · FIL · QVIR	us. G(ai). fil(ius). Quir(ina)
5 RVFINIANVS	5 Rufinianus
DEC · COL · S · S	dec(urio). col(oniae). S(optimiae). S(iscianorum)
AVG · QVAEST	Aug(ustalis). quaest(or)
R · P · PRAEF · C · C	r(ei). p(ublicae). praeſ(ectus). c(ollegii). c(ento-nariorum)
ET · INGENVI	et. Ingenui-
10 A · RVFINA	10 a. Rufina
CVM · SVIS D D	cum. suis d(ederunt) d(edicaverunt)

Natpis je posvetnoga karaktera i nalazi se na žrtveniku od bijelog mramora koji su 13. kolovoza⁶⁷ nepoznate godine Herkulu posvetili Gaj Ingenuje Rufinijan i Ingenuja Rufina. Herkul je bio božanstvo koje je od ranih vremena bilo vrlo štovano u gradovima zapadne Panonije.⁶⁸ Na žrtveniku su urezani i prikazi dva muška lika, s time da se od lijevoga mogu razaznati samo obrisi.⁶⁹ Spomenik je vjerojatno iz 3. stoljeća.⁷⁰

Gaj Ingenuj Rufinijan je bio siscijski gradski vijećnik (*decurio coloniae*), svećenik carskog kulta (*Augustalis*), općinski blagajnik (*quaestor rei publicae*) i načelnik udruge centonarija (*praefectus collegii centoniorum*).⁷¹ Suposvetnica Ingenuja Rufina je po svemu sudeći njegova sestra.⁷² Izraz *cum suis* iza njezina imena naznačuje to da su u dedikaciji formalno sudjelovali i članovi njihovih obitelji, pa je moguće da je bila udana i imala potomstvo. Oboje su pripadali kvirinskome tribusu i bili dijelom sloja siscijskih Italika. Njihov se otac vjerojatno zvao Gaj Ingenuje Rufin. Natpis se uzima kao dokaz da je Vespazijan prvi dao Sisciji kolonijsko pravo (tribus Flavijevaca je također bio *Quirina*) i da je grad primio određene povlastice i od cara Septimija Severa.

⁶⁷ To je bio svečani dan u Herkulovu kultu, budući da je tada bio posvećen hram Herkulu Nepobjedivome (*Hercules Invictus*) kod Porte Trigemine u Rimu (Haug 1913., 559).

⁶⁸ Mócsy 1962., 731. O Herkulu, koji je bio i bog trgovine, prirode te zaštitnik kuće i okuénice, usp. Dürrbach 1900., 78 - 128, Haug 1913., 550 - 612, Mastrocicque 1998., 403 - 405. O Herkulovu kultu u Hrvatskoj usp. Sanader 1994., 87 - 114.

⁶⁹ U vezi s reljefom usp. Brunšmid 1906/7., 86 - 88.

⁷⁰ Šašel 1974., 715, br. 19. Svrstan je u Barkóczí 1964., 330, 29.38.

⁷¹ O službi kvestora u municipijima i kolonijama usp. Wesener 1963., 825. O centonarijima usp. Kubitschek 1899., 1933 - 1934. Bili su to obrtnici (krpari) koji su obavljali i vatrogasne dužnosti. Funkcija načelnika njihove udruge, koji se biraо među uglednim službenicima gradske općine, vjerojatno je bila počasnoga karaktera (Kornemann 1900., 476).

⁷² Zaninović 1981., 204.

27. Nevija Romanija (Naevia Romania)

CIL III 10852

Hoffiler-Saria 1938., 264, br. 569

Dutzmann 1882., 96

Brunšmid 1908/9., 156-158, br. 349

Cermanović 1965., 99, br. 14

[D · M]	[D(is). M(anibus)]
ROMANIA · NEVIA · CLARI	Romania. N(a)evia. clari-
SSIMA · FEMINA · VIVA ·	ssima. femina. viva.
FECIT · SIBI · MEMORIAM ·	fecit. sibi. memoriam.
PRECVRRENTIBVS · CLETIO ⁷³	precurrentibus. Cletio
5 ROMVLIANO · ET · AVR ·	5 Romuliano. et. Aur(elio).
· CALEMERO ·	.Calemero.

Natpis nadgrobnog karaktera posvećen dušama pokojnika (*dis manibus*) urezan je na sarkofagu od bijelog mramora. Lijevo od natpisnoga polja lik je mlade žene, a desno je lik dječaka. Bočne strane sarkofaga su bez ukrasa, a stražnja je ploha neizglađena.⁷⁴

Ovo je jedan od rijetkih natpisa u kojemu je jasno naznačen društveni položaj ženske osobe. Nevija Romanija je mjesna plemenitašica, *clarissima femina*, pripadnica senatorskoga staleža, dakle najvišega sloja siscijskoga građanstva.⁷⁵ Uspon siscijskoga stanovništva do viteškog i senatorskog statusa, prema postojećim natpisima, nije čest.⁷⁶ Romanijin kognomen naveden je ispred gentilicija. Čini se da su muške osobe iz natpisa (Klecije Romulijan i Aurelije Kalemer) bili njezini supruzi koje je ona nadživjela,⁷⁷ premda nije sigurno da je s njima bila vjenčana. Moguće je i to da su njihovi odnosi bili drukčije naravi.⁷⁸ Aurelije Kalemer je bio grčkoga ili istočnjačkoga, a Klecije Romulijan italskoga podrijetla.⁷⁹ Nevija Romanija dala je sarkofag sebi i spo-

⁷³ U natpisu je iznad slova T u riječi CLETO urezan kratak produžetak, vjerojatno abrevijatura za slovo I, ako nekim slučajem nije u pitanju klesarska pogreška. Otuda čitanje imena kao CLETIO (usp. Barkóczi 1964., 330, 29.47).

⁷⁴ U vezi s reljefom usp. Dutzmann 1882., 95 - 96, Brunšmid 1908/9., 156 - 158.

⁷⁵ Nenadić 1986/7., 97.

⁷⁶ Šašel 1974., 736.

⁷⁷ Brunšmid 1908/9., 156 - 158. Usp. i Dutzmann 1882., 96.

⁷⁸ Dutzmann 1882., 96, misli da su Romulijan i Kalemer bili Romanijini othranjenici, *alumni*.

⁷⁹ Brunšmid 1908/9., 156 - 158, Barkóczi 1964., 260.

menutim pokojnicima načiniti još za života (*viva*). Spomenik je iz 2. ili 3. stoljeća.⁸⁰

28. Mucija Korintija (Mucia Corinthia)

CIL III 10854

Hoffiler-Saria 1938., 264, br. 567

Brunšmid 1908/9., 154-155, br. 346

Zaninović 1981., 205

M · MVCIVS	M(arcus). Mucius
HEGETOR	Hegetor
MEDICVS	medicus
COH XXXII VOL	coh(ortis) XXXII vol(untariorum)
5 AN · XLVII	5 an(norum). XLVII
H · S · E ·	h(ic). s(itus). e(st).
MVCIA · CORINTH	Mucia. Corin-
THIA · SIBI · ET	thia. sibi. et
PATRONO · P ·	patrono. p(osuit).

Natpis nadgrobnoga karaktera nalazi se na steli od pješčanika. Spomenik je sebi i patronu podigla Mucija Korintija, oslobođenica i vjerojatno družica Marka Mucija Hegetora, vojnoga liječnika 32. dobrovoljačke kohorte. Kohorta je inače pripadala vojsci Gornje Germanije, a tabor joj je bio na prostoru današnjega Heddernheima blizu Frankfurta na Majni.⁸¹ Očito je neko vrijeme boravila i u Panoniji, a Vespazijan ju je preselio na Rajnu.⁸² Čini se da natpis pripada ranom 1. stoljeću.⁸³ Pokojnik Hegetor i njegova oslobođenica bili su iz istočnih krajeva rimske države.⁸⁴

29. Aurelija Venerija (Aurelia Veneria)

CIL III 10858

Zaninović 1981., 204

⁸⁰ Brunšmid 1908/9., ibidem, datira ga u drugu polovicu 2. stoljeća, jer odbacuje da bi se prema nalazu novca careva Valerijana (253. - 260.) i Aurelijana (270. - 275.) u blizini sarkofaga moglo govoriti o 3. stoljeću. No, možda je Kalemer građansko pravo dobio temeljem Karakalina edikta (*Constitutio Antoniniana*) iz 212. g., a ne od Marka Aurelija Antonina (161. - 180.). Natpis je svrstan u Barkócz 1964., 330, 29.47.

⁸¹ Brunšmid 1908/9., 154 - 155.

⁸² Mócsy 1974., 81.

⁸³ Šašel 1974., 734. Svrstan je u Mócsy 1959., 211, 57.3.

⁸⁴ Mócsy 1959., 211, 57.2.

AVREL · VENERIAE OB HON ·	Aurel(iae). Veneriae ob hon(orem).
ET · FLORE · IVVENTV/// SUBIT	et. flore(m). iuventu[tis] subit(a)
MORTE · OCCVPATA · E · MIPIENT	morte. occupatae. mi pient(issimae)
VIRGINI P · AEL · IVLIANV ...	virgini P(ublius). Ael(ius). Iulianu[s]
5 EX · NVM · COLLEG DENDRO	5 ex. num(ero). colleg(ii) dendro(phorum)
V F	v(ivus) f(ecit)

Natpis je nadgrobnoga karaktera, a spomenik je za života (*vivus*) podigao Publike Elije Julijan, član udruge dendrofora (drvonasaca),⁸⁵ možda zaručnici. Može se zaključiti da je pokojnica umrla mlada (*flos iuventutis, pientissima virgo*) i da je bila štovateljica Kibele. Posveta je prožeta literarnim elementima. Natpis je možda iz 2/3. stoljeća (gentiliciji *Aelius* i *Aurelius*).⁸⁶

30. Maksimila (Maximilla)

CIL III 10864

Buecheler 1895., 286, br. 598

Hoffiler-Saria 1938., 265, br. 573

Brunšmid 1908/9., 153-154, br. 345

... EC///XORI	[...]ec[... u]xori
POSVIT CARISSIME SVAE	posuit carissim(a)e suae
MAXIMILLE NOMINA TUE	Maximill(a)e nomina tu<a> ⁸⁷
SVPEROS LAVDESQ MANEBVNT	superos laudesq(ue) manebunt
5 ADQVE VTINAM SV///ERSTES AM///C	5 adque utinam su[p]erstes am[i]c[o
RECIPERES TVA MER///TA MAGNA	reciperes tua mer[i]ta magna
CONIVGIO EREPTAM	coniugio ezeptam
FIRMA REQVIRIS IBIDEM	firma requiris ibidem

⁸⁵ O njima usp. Cumont 1903., 216 - 219, Gordon 1997., 477 - 478. Dendrofori su pristupali skupini drvnih obrtnika, a poput centonarija imali su i vatrogasne dužnosti. *Collegium dendrophorum* bio je posebno odan kultu Atisa, Kibelina božanskoga ljubavnika: njegovi su članovi za vrijeme velikih Atisovih svetkovina 22. ožujku nosili u žalobnoj povorci ukrašeno sveto drvo (piniju), simbol patnje i uskrsnuća mladoga boga (Selem 1981., 192, 193, Gordon 1997., 477).

⁸⁶ Svrstan je u Barkócz 1964., 330, 29.50.

⁸⁷ Moguće je i čitanje *Maximillae nominatae* (Maksimili zvanoj). Pogreške antičkih klesara su česte (Keppie 1991., 14). Ipak, vjerojatno se ova rečenica odnosi na stih iz Vergilijeve *Eneide* I, 609: *semper honos nomenque tuum laudesque manebunt*, “ljepota će uvijek, slava tvoja i hvale trajati” (usp. Brunšmid 1908/9., 153 - 154).

Natpis nadgrobнога карактера укленан је на мраморну плаочу. Споменик је својој супрузи Максимилијаној подигао именом непознатији супруг. Посвета је пјесниčка.⁸⁸ С обзиром на лоша слова чини се да natpis treba datirati u kraj 3. stoljeća.⁸⁹

31-36. Januarija (Ianuaria, Ἰανουαρία), **Festa** (Festa, Φήστα), **Optata** (Optata, Ὁπτε<τ>άτα), **Karpa** (Κάρπη), **Laberis** (Λαβερίς), **Certa** (Certa, Κέρτε<τ>α)

Hoffiler-Saria 1938., 140-141, br. 526

Brunšmid 1898., 191-192

ΓΕΝΗΑΛΙΣ	Γενηάλις
ΙΑΝΟΥΑΡΙΑ	·Ιανουαρία
ΣΗΡΑΝΟΣ. ΕΥΠΟΡ	Σηρανος. Εύπορ
ΕΠΙΤΕΥΞΑΣ	ἐπιτευξας
5 ΑΠΟΣΙΜΑ. ΦΗΣΤΑ	5 ἀπόσιμα. Φήστα
ΟΥΙΤΑΛΕΣ ΚΟΣΜΟΣ	Οὐιτάλες Κόσμος
ΦΙΛΗΤΟΣ ΟΠΤ<τ>ΑΤΑ	Φίλητος ·Οπτ<τ>άτα
ΚΑΡΠΗ ΜΑΜΜΟΣ	Κάρπη Μάμμος
ΠΡΕΙΒΑΤΟΣ ΕΥΤΥΧΑΣ	Πρείβατος Εὐτυχας
10 ΗΡΑΚΛΑΣ ΑΠΡΗΩΝ.	10 Ηρακλας ·Απρήων.
ΦΗΛΙΞ. ΑΤΤΙΚΟΣ. ΕΥΠΛΟΥΣ	Φήλιξ. Αττικός. Εύπλους
ΚΑΛΛΙΣΤ<τ>ΟΣ ΕΡΜΗΣ ΣΟΣΙΣ	Κάλλιστ<τ>ος Ερμης Σόσις
ΛΑΒΕΡΙΣ. ΔΟΡΥΦΟΡΟΣ. ΚΡΗΣΚΗΣ	Λαβερίς. Δορυφορος. Κρήσκης
ΓΡΑΤΟΣ. ΚΕΡΤ<τ>Α ΓΡΑΠ(...)	Γράτος. Κέρτ<τ>α Γραπ(...)
ΦΛΑ(...)	Φλα(...)

Natpis vjerojatno zavjetnoga karaktera nalazi se na olovnoj pločici koja sadrži 28 imena, od toga dvadeset muških, šest ženskih, a dva su nepotpuna. Većina je imena grčka. Čini se da su bili niskoga roda, možda čak robovi. Eupor je vjerojatno izvršitelj naloga. Moguće je da su spomenute osobe pripadale nekome religijskom udruženju i da su na ovaj način ispunile zavjet zadan božanstvu,⁹⁰ ili je riječ o kletvenoj pločici (*tabella defixionum*).⁹¹ Natpis je možda iz 2/3. stoljeća.⁹²

⁸⁸ To je daktijski heksametar koji počinje od *Nomina tuae* (Buecheler 1895., 286).

⁸⁹ Buecheler 1895., 286. Svrstan je u Barkócz 1964., 330, 29.54.

⁹⁰ Brunšmid 1898., 191 - 192.

⁹¹ Hoffiler - Saria 1938., 141 - 142.

⁹² Svrstan je u Barkócz 1964., 330, 29.64.

37. Volcenija Maksima (Volcenia Maxima)

Hoffiler-Saria 1938., 244, br. 531

Zaninović 1981., 204

Selem 1997., 138, 8.26

ISIDI · AVG ·	Isidi. Aug(ustae).
SAC · VOL ·	sac(rum). Vol(cenia).
MAXIMA ·	Maxima.
EX VI · VO · SO L L M	ex vi(su). vo(tum). so(lvit) l(aeta) l(ibens) m(erito)

Ime *Volcenia* dopunjeno je prema analogiji s natpisom CIL III 3956 + 10834 (v. broj 3). Natpis je zavjetnoga karaktera i nalazi se na tabuli ansati od tankoga brončana lima, a tekst je ispisan ubodima. Izidin kult je bio vrlo omiljen u čitavome Carstvu, a štovali su ga i muškarci i žene. Posebno je zanimljivo to da je žrtvu (*sacrūm*) – zavjetnu pločicu koja se pričvršćivala na zidove svetišta⁹³ – radi ispunjenja zavjeta Volcenija Maksima prinijela Izidi nakon ukazanja (*ex visu*). Natpis je možda iz 2./3. stoljeća.⁹⁴

38. Anzija ([An?]sia)

Hoffiler-Saria 1938., 266-267, br. 576

Brunšmid 1908/9., 161, br. 354

a)... SIA CN...	[... An?]sia Cn[aei? ...]
... S PLUS M ...	[...ann]s plus m[inus ...]
... IXIT CIV...	[... v]ixit civ[...]
b) ... NOCE ...	[... in] noce[nt ...]
... RIDV...	[...] ridu[m? ...]

Natpis nadgrobog karaktera nalazi se na fragmentima mramorne ploče. O Anziji može se s određenom sigurnošću prepostaviti jedino to da joj se otac zvao Gnej, a otuda i da je pripadala višemu društvenom sloju. Natpis je u naznakama pjesnički.

⁹³ Selem 1997., 175.

⁹⁴ Svrstan je u Barkócz 1964., 330, 29.62.

1.2 Ženska božanstva u siscijskim natpisima⁹⁵

39. Cerera (Ceres)

I. CIL III 3942

Hoffiler-Saria 1938., 241, br. 527

Zaninović 1981., 202

CERERI	Cereri
AVG · SAC	Aug(ustae). sac(rum)
Q · IVLIVS	Q(intus). Iulius
MODERATVS	Moderatus
5 BF · PROC	5 b(ene)f(iciario). proc(uratoris)
V S L M	v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

II.CIL III 10842

Hoffiler-Saria 1938., 246-247, br. 537

Brunšmid 1906/7., 97-98, br. 211

Zaninović 1981., 202

I · O · M	I(ovi). O(ptimo). M(aximo)
ET · CERERI	et. Cereri
C · VERATIVS	C(aius). Veratius
HISPANVS	Hispanus
5 ET T · FL · CAM	5 et T(itus). Fl(avius). Cam-
PESTER · B F	pester. b(ene)f(iciarii)
[COS PR]	[co(n)s(ulares)? pr[o? ...]

Cerera je božica prirodne bujnosti i poljodjelstva, pa otuda i uljudbe, kadšto i plodnosti te ženidbe. Poistovjetili su je s Demetrom, a često je dolazila skupa s Venerom i Liberom. Slavljenju Cerere bio je posvećen 19. travnja. Imala je i vlastite igre (*ludi Ceriales*) i svećenika (*flamen Cerialis*). U carsko doba o njoj izvješćuju samo natpsi.⁹⁶

⁹⁵ O antičkim kultovima ženskih i muških božanstava u Siscijskoj prema epigrafskoj i spomeničkoj gradi usp. Šegvić 1985/6., 96 - 97.

⁹⁶ O Cereri usp. Lenormant 1887., 1021 - 1078, Wissowa 1899., 1970 - 1979, Graf 1997., 1070 - 1074. O Cererinu kultu u Panoniji usp. Mócsy 1962., 731.

Prvi natpis zavjetnoga je karaktera. Prokuratorski oproštenik Kvint Julije Moderat posvjećuje Cereri Uzvišenoj (*Augusta*) žrtvenik od pješčanika radi ispunjenja zavjeta. Drugi natpis vjerojatno je posvetnoga karaktera. Dvojica konzularnih oproštenika, Gaj Veracije Hispan i Tit Flavije Kampester, posvećuju žrtvenik od pješčanika Jupiteru Najboljemu Najvećemu i Cereri. Posvete Cereri u Panoniji inače su rijetke i svode se upravo na ova dva natpisa.⁹⁷ Postoji mogućnost da je u Sisciji postojao Cererin hram (*aedes Cereris*), na prostoru Novoga Siska, odmah uz Kupu, gdje je na temeljima rimske zgrade početkom 19. stoljeća sagrađeno veliko skladište žita, kasnije porušeno.⁹⁸ Siscija je u antici bila važno središte trgovine žitom, a njome su se vjerojatno bavili i spomenuti dedikanti, možda za potrebe vojske. Natpisi su možda iz 2. stoljeća.⁹⁹

40. Izida (Isis)

I. CIL III 3944

Hofiller-Saria 1938., 243, br. 530

Zaninović 1981., 204

Selem 1997., 137, 8.25

ISI	Isi(di)
AVG	Aug(ustae)
P ANTONI	P(ublius) Antoni[-]
... IN II ...	[...]

II. Hoffiler-Saria 1938., 244, br. 531

Zaninović 1981., 204

Selem 1997., 138, 8.26

ISIDI · AVG ·	Isidi. Aug(ustae).
SAC · VOL ·	sac(rum). Vol(cenia).
MAXIMA ·	Maxima
EX VI · VO · SO L L M	ex vi(su). vo(tum). so(lvit) l(aeta) l(ibens) m(erito)

⁹⁷ Zaninović 1981., 202.

⁹⁸ Brunšmid 1906/7., 97 - 98.

⁹⁹ Prvi je svrstan u Mócsy 1959., 212, 57.12, a drugi u Barkócz 1964., 330, 29.42.

Kult Izide, izvorno egipatske božice, proširivši se čitavim Sredozemljem, vrhunac je popularnosti proživiljavao u 3. stoljeću, a krajem 4. stoljeća, sa zabranom poganskih štovanja, bio je ukinut. Izida je imala više božanskih prerogativa. Smatrana je za kraljicu neba, s vremenom postavši svjetska božica, i kao takva stupala je na jednakoj nozi s Herom-Junonom i bila zaštitnica zemaljskih kraljevstava (*Isis domina, regina, Augusta*). Ravnala je kretanjem zviježđa, a poistovjećivali su je i s Mjesecom (Selena). Držana je za gospodaricu svih zemalja i gospodaricu mora. Kao kraljica mora (*regina marium*) zaštitnica je moreplovaca i brodova (*Isis Pelagia, Isis Pharia*). Stajala je i u bliskoj vezi sa zemljom, a kao zaštitnica zemaljskih plodova povezuje se s Demetrom-Cererom. Rimljanima i Grcima bila je važno zagrobno božanstvo. Ona štiti grobove, prati mrtve u Had, brine se za njihov spas iz nevolja u koje su zapali. U tom se svojstvu povezuje s Hekatom-Prozerpinom. Kao kraljica podzemlja sudi mrtvima u Hadu. Ona je i zaštitnica kraljeva kojima predaju vlast i nadzire njihovu vladarsku djelatnost. Donosi li pobjedu, povezuje se s Nikom-Viktorijom Pobjediteljicom, a Pobjedonosna (*Triumphalis*) je kad osigurava konačnu pobjedu. Čuvarica je pravde i običaja, poljoprivrede i poljskih plodova, života i zdravlja. Zaštitnica je žena i pomagačica pri porodu. Kao Venera-Afrođita, a u tom smislu poistovjećena s Hator, preuzela je ulogu zaštitnice nad svime što pripada ženskome spolu. Prauzor je majke koju roditelji zazivaju u pomoć radi potomstva jer zaštićuje dojenčad i malu djecu. Božica je plodnosti (povezivali su je i s Kibelom), sretnog ishoda i blagostanja (Izida-Tyche, odnosno Izida-Fortuna), čarobnica i proročica.¹⁰⁰

Izidin kult je svoje središte imao i u Sisciji. Prvi je natpis bilo zavjetnoga bilo posvetnoga karaktera, a nalazi se na žrtveniku od pješčanika što ga je Izidi Uzvišenoj (*Augusta*) posvetio Publike Antoni(...). Na stranama žrtvenika lijevo je isklesan motiv vinove loze, a desno je lik s maskom šakala. Iznad je prikazana vaza. Žrtvenik potječe vjerojatno iz doba Severa Septimija ili Karakale.¹⁰¹ Drugi natpis, zavjetnoga karaktera, nalazi se na tabuli ansati od tankoga brončanog lima. Dala ga je načiniti Volcenija Maksima da se odriješi od zavjeta nakon ukazanja božice. Kod Izidinih su štovateljica česti snovi u kojima im se objavljuje božica, dajući im na znanje svoju volju.¹⁰² Čini se da su žene činile većinu vjernika i bile snažno zastupljene među svećenstvom, zacijelo stoga što se vjerovalo da je upravo Izida odredila muškarcu da voli ženu, postavši tako zaštitnicom spolnoga života, a na svete dane lišavala je sljedbenice putene uzdržljivosti. Izida je ne samo žensko božanstvo, već i božica žena. U sebi je spajala i dostojanstvo rimske matrone, ali je bila pokroviteljica i ritualnih orgija.¹⁰³ Ova bi dva natpisa govorila u prilog posto-

¹⁰⁰ O Izidi usp. Lafaye 1900., 577 - 586, Roeder 1916., 2084 - 2132, Selem 1971., 296 - 304, Haase 1998., 1126 - 1132. O širenju i sudbinu Izidina kulta usp. sažeto Selem 1997., 17 - 43. O kultu Izide u Panoniji usp. Mócsy 1962., 734, Thomas 1980., 187 - 188.

¹⁰¹ Zaninović 1981., 204.

¹⁰² Roeder 1916., 2121.

¹⁰³ Selem 1971., 297, Selem 1972., 47.

janja Izidina svetišta u Sisciji, što potvrđuje i neki drugi nalazi, poput glave s kipa Izidine svećenice i brončana statueta, privjesak Izidina sina Harpokrata.¹⁰⁴

41. Venera (Venus)

CIL III 3964

VENERI	Veneri
AVG · SACR	Aug(ustae). sacr(um)
AVGVSTINVS	Augustinus
AVGG NN	Aug(ustorum) n(ostrorum)
5 LIBERTVS	5 libertus
TABUL · PROV	tabul(arii). prov(inciae)

Venera je utjelovljenje ženske dražesti i moći koja iz nje proizlazi i otuda božica ljubavi i plodnosti. Poistovjećena je s Afroditom, a moguće je i da je Venera tek rimska inaćica grčke božice. Posvećen joj je bio 1. travanj (*Veneralia*) kad su održavale i igre. U obredima su smjele sudjelovati samo žene. Najpoznatiji Venerini pridjevci su *Victrix* (Pobjediteljica) i *Genetrix* (Roditeljica). Venera je također imala razne vidove: *Venus Caelestis* ili *Venus Virgo* (iza ovih se imena zapravo krije Kibela), *Bona Dea Venus Cnidia* (knidska Venera), *Venus Verticordia* (kuljni Venerin pridjevak u Rimu), *Venus Heliopolitana* (član trojstva s Jupiterom Heliopolitskim i Merkurom), *Venus Augusta* ili *Venus Domina*, *Venus Herucina*, *Pelagia*, *Marina*, *Euploea*, *Pontia* (svi se ovi nazivi odnose na Afroditu), *Iria Venus* ili *Iria Augusta* (ovi su nazivi karakteristični za Dalmaciju, Panoniju, Histriju i Dakiju).¹⁰⁵ Posebno je zanimljiv odnos Venere i Izide: za *Venus Pelagia* postojala je *Isis Pelagia*, za *Venus Pompeiana Isis Pharia* (zaštitnica moreplovaca), za *Venus Victrix Isis Victrix, Triumphalis, Invicta*. Poznat je i vid *Venus Martialis* što upućuje na vezu Venere i Marta.¹⁰⁶ Inače su natpisi posvećeni Veneri u Panoniji vrlo rijetki i u pravilu se odnose na sirijsku božicu (*Dea Syria* ili *Atargatis*) pod Venerinim imenom, što je vjerojatno slučaj i u ovome natpisu.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Zaninović 1981., 204. Usp. i Selem 1972., 35 - 37.

¹⁰⁵ Radi se zapravo o domaćim ženskim božanstvima koja posebno naglašavaju ženski princip, te se mogu povezati i s Izidom (Selem 1972., 49). Usp. također Rendić - Miočević 1989a, 431.

¹⁰⁶ O Veneri usp. Séchan 1912., 721 - 736, Koch 1955., 828 - 887. O njezinu kultu u Panoniji usp. Mócsy 1962., 731.

¹⁰⁷ Mócsy 1962., 731, Fitz 1980c, 166.

Natpis je posvetnoga karaktera. Augustin, carski oslobođenik (*libertus*) iz pokrajinske pismohrane, posvetio je žrtvenik Veneri Uzvišenoj (*Augusta*). Budući da se spominju dva cara i pokrajinska pismohrana, natpis se vjerojatno može datirati u kraj 3. i početak 4. stoljeća, odnosno u doba tetrarhije, možda za Dioklecijana i Maksimijana.¹⁰⁸

42. Dijana (Diana)

CIL III 10822

... DINAE	[Iovi Optimo Maximo et?] Di<a?>nae
...	[...]

Natpis bi mogao biti posvetnoga karaktera i nalazi se na steli od vapnenca koju je nepoznati dedikant posvetio možda Jupiteru Najboljemu Najvećemu i božici Dijani. Iznad natpisnoga polja slijeva nadesno prikazi su Dijane s Mjesecom nad glavom, valjda Jupitera i Sunca koje ovjenčano zrakastom krunom i s bičem u podignutoj desnici stoji na kolima u koja su upregnuta četiri bića nalik grifonima. Dijana, božica lova i Mjeseca, odavno poistovjećena s Artemidom, bila je iznimno popularna božica u Panoniji. Ostali su sačuvani brojni kultni predmeti u panonskim svetištima koje su dali načiniti njezini poklonici, uglavnom iz nižih slojeva društva, poput zemljoradnika, lovaca i drvodjelaca. Iza Dijane skrivalo se domaće božanstvo šuma i divljih životinja.¹⁰⁹

43. Kibela (Cybele)

I. CIL III 10835

DIIS · DEA	Diis. Dea(e)
OMN · V · S · L · M	omn(ium). v(otum). s(olvit). l(ibens). m(erito)
...P PRIS	[U]p(ius) Pris-
...	[cianus?]

II. CIL III 10858

Zaninović 1981., 204

¹⁰⁸ Svrstan je u Barkócz 1964., 330, 29.16.

¹⁰⁹ O Dijani usp. Paris 1892., 130 - 155, Wissowa 1903., 325 - 328, Scherd 1997., 522 - 525. O Dijaninu kultu u Panoniji usp. Móczy 1962., 730, Thomas 1980., 180.

AVREL · VENERIAE OB HON ·	Aurel(iae). Veneriae ob hon(orem).
ET · FLORE · IVVENTV/// SUBIT	et. flore(m). iuventu[tis] subit(a)
MORTE · OCCVPATA · E · MIPIENT	morte. occupatae. mi pient(issimae)
VIRGINI P · AEL · IVLIANV ...	virgini P(ublius) Ael(ius) Iulianu[s]
5 EX · NVM · COLLEG DENDRO	5 ex. num(ero). colleg(ii) dendro(phorum)
V · F	v(ivus). f(ecit)

Kibela je bila frigijska božica plodnosti koju su smatrali za majku zemlje, lavlju božicu, božicu majku, roditeljicu i čuvaricu svega života (*Mater omnium*), a njezin kult, koji su pratili ekstatični, divlji plesovi i orgijastički obredi, slavio se u rano proljeće. Povezivali su je s božicama Demetrom, Afroditom, Gejom, Rejom, Izidom, Atargatis, Cererom (*Terra Mater*), Artemidom, Minervom, Venerom (*Venus Caelestis*). U Rimu su je štovali kao Veliku Majku, *Magna Mater*. U natpisima i u književnim tekstovima nosi niz pridjevaka: *Mater Dea Augusta, Basilea, Cereria, Mater cognitionis, conservatrix, Domina, genetrix, Optima Maxima, potentissima, sancta*. U carskome kultu slavljenja je kao *Mater Idaea*.¹¹⁰ U Sisciji su pronađene brončane statuete njezina ljubimca i pratioca Atisa, što upućuje na to da je upravo njegovo štovanje bilo omiljeno. Siscija je bila važno središte frigijskoga kulta sa svim njegovim popratnim elementima.¹¹¹

Prvi natpis posvetnoga je karaktera. Ulpije Pris(cijan?) posvetio je spomenik bogovima (*diis*) i Božici svega (*Dea omnium*), dakle Kibeli radi ispunjenja zavjeta. Drugi je natpis nadgrobog kulta. Spomen udruge dendrofora (*collegium dendrophorum*) otkriva da su Aurelija Venerija i Publike Elije Julijan bili sljedbenici Kibelina i Atisova kulta.¹¹² Prvi je natpis možda iz 2/3. stoljeća.¹¹³

44. Junona (Iuno)

I. CIL III 10838

Hoffiler-Saria 1938., 244, br. 532

Brunšmid 1906/7., 89, br. 200

¹⁰⁸ Svrstan je u Barkócz 1964., 330, 29.16.

¹⁰⁹ O Dijani usp. Paris 1892., 130 - 155, Wissowa 1903., 325 - 328, Scherd 1997., 522 - 525. O Dijaninu kultu u Panoniji usp. Móczy 1962., 730, Thomas 1980., 180.

¹¹⁰ O Kibeli usp. Decharme 1887., 1677 - 1690, Schwenn 1922., 2250 - 2298, Takacs 1999., 950 - 956. O Kibelinu kultu u Panoniji usp. Mócsy 1962., 736, Thomas 1980., 188 - 189.

¹¹¹ Zaninović 1981., 204, Selem 1981., 193 - 194.

¹¹² Zaninović 1981., ibidem, Selem 1981., 193.

¹¹³ Svrstan je u Barkócz 1964., 330, 29.37.

IVNONI	Iunoni
REGINE	Regin(a)e
MO · D · V ·	Mo(...). D(...). v(otum).
L · M · S ·	l(ibens). m(erito). s(olvit).

II. CIL III 10841

Hoffiler-Saria 1938., 246, br. 536

Brunšmid 1906/7., 97, br. 210

Zaninović 1981., 202

I · O · M · C	I(ovi). O(ptimo). M(aximo). C(onsevatori)
I · O · O · SOLI	I(unoni). O(ptimae). O(mnipotenti). Soli
GENIO · LOCI	Genio. loci
AVR · ANTIO	Aur(elius). Antio-
5 CIANVS	5 cianus
V · P	v(otum). p(osuit)

III. CIL III 15179 + 10845

Hoffiler-Saria 1938., 247-248, br. 539

Brunšmid 1901., 122

Brunšmid 1906/7., 96, br. 209, 132, br. 266

Zaninović 1981., 202

I · O · M · ET	I(ovi). O(ptimo). M(aximo). et
IVNONI · SAC ·	Iunoni. sac(rum).
PRO · SALVTE · SVA	pro. salute. sua
ET COLLATORVM	et collatorum
5 ... VS ET ?	5 [...]us et ?
AEL VALERIVS	Ael(ius) Valerius
ET ? AEL · SECVNDINVS	et ? Ael(ius). Secundinus
MAG · D · D	mag(istri). d(ederunt). d(edicaverunt)

Junona je vrhovna božica službenoga rimskog panteona. Obožavana je u raznim vidovima. *Juno Caprotina* ili *Juno Poplifugia* simbolizirala je žensku plodnost (Junona je štitila i čuvala nevinost i čednost žena i djevojaka), *Juno Covella* zazivala se prigodom određivanja hoće li *nonae* u dotičnom mjesecu pasti na peti ili na sedmi dan i što je vršio svećenik (Junoni su od davnina bili posvećeni svi počeci mjeseca, u Laurentu je nosila pridjevak *Kalendaris*, a

svakoga 1. listopada stajali su na brežuljku Opiju oltari Jana Kurijatija i Junone Sororije), *Iuno Domiduca* vodi zaručnicu u dom njezina supruga (s njome je povezana *Iuno Pronuba* koja daje bračne savjete i *Iuno Cinxia* koja određuje pojas nevinosti kraj bračne postelje), *Iuno Fluonia* je zaštitnica mjesecnice, *Iuno Iuga* ("Hρα Ζυγία) ili Združiteljica božica je braka, *Iuno Lucina* božica je poroda koja iznosi dijete na svjetlo dana, *Iuno Martialis* osigurava opstojnost rimske države i vlasti, *Iuno Moneta* (zacijelo u značenju Opominjačica, Savjetnica) božica je čudorednosti (njoj su bile posvećene svete guske koje su prema legendi spasile Rim prigodom upada Gala, a pokraj njezina hrama nalazila se državna kovnica novca i otuda naziv mone-ta), *Iuno Ossipagina* ili *Ossipago* brine se za nerođeno dijete, *Iuno Quiritis* štiti rimske građane u ratu, *Iuno Regina Populana* ("Hρα Βασίλεια), naj-slavniji od svih vidova Junone, dio je vrhovnoga trojstva bogova, Jupitera, Junone i Minerve, koji je u Rim došao vjerojatno iz Etrurije, *Iuno Rumina* osigurava majčino mlijeko za dojenče, a tu su još i *Iuno Sospita* ili *Sospes* i *Iuno Conservatrix*, odnosno Spasiteljica ili Zaštitnica (također lanuvjiska *Mater Regina*), čiji su kult Rimljani preuzeli nakon pokorenja Lanuvija, te *Iuno Caelestis* ili *Iuno Poena* (po feničkoj Astarti, odnosno kartaškoj Tanit koja je bila kraljica neba, *regina caelorum*).¹¹⁴

Prvi natpis zavjetnog je karaktera i nalazi se na žrtveniku od pješčanika koji je nepoznati dedikant¹¹⁵ posvetio Junoni Kraljici (*Iuno Regina*) radi ispunjenja zavjeta. Drugi natpis je također zavjetnoga karaktera i nalazi se na žrtveniku od vapnenca koji je Aurelije Antocijan (kognomen upućuje na to da je bio istočnjak, možda podrijetlom iz Antiohije¹¹⁶) posvetio Jupiteru Najboljemu Najvećemu Spasitelju, Junoni Najboljoj Svemoćnoj, Suncu i Geniju mjesta. Treći je natpis posvetnoga karaktera, a nalazi se na žrtveniku od vapnenca koji su za zdravlje svoje i prilagača (*collatores*) dali Jupiteru Najboljemu Najvećemu i Junoni načiniti i posvetiti magistri¹¹⁷ Elije Valerije i Elije Sekundin (žrtvenik je nekoć bio razlomljen na dva dijela). Drugi je natpis možda iz 2./3. stoljeća (gentilicij *Aurelius*), a posljednji iz Hadrijanova vremena.¹¹⁸

45. Silvane (Silvanae)

CIL III 10847

Hoffiler-Saria 1938., 252, br. 550

Brunšmid 1906/7., 129, br. 260

¹¹⁴ O Junoni usp. Hild 1900., 668 - 690, Thulin 1918a, 1114 - 1123, Graf 1999., 72 - 76. O Junoninu kultu u Panoniji usp. Mócsy 1962., 729 - 730, Thomas 1980., 183 - 184.

¹¹⁵ Brunšmid (1906/7., 89) čitao je *Mod(eratus)*, ali je prema Hoffilleru i Sariji (1938., 244) točka iza MO sigurna.

¹¹⁶ Barkócz 1964., 260, Nenadić 1986/7., 96.

¹¹⁷ Zaciјelo predstojnici neke vjerske ili obrtničke udruge (usp. Kornemann 1900., 420 - 422).

¹¹⁸ Zaninović 1981., 202. Oba su natpisa svrstana u Barkócz 1964., 330, 29.41, 57.

SILVA	Silva-
NIS	nis
M I · ING	M(arcus) I(ulius). Ing(enuus)
V · S · L · M	v(otum). s(olvit). l(ibens). m(erito)

Natpis zavjetnoga karaktera nalazi se na žrtveniku od vapnenca koji je Silvanama radi ispunjenja zavjeta posvetio Marko Julije Ingenuo. To su nimfe zaštitnice polja, šuma i raskrižja, osobito onih u šumovitim krajevima. Katkada dolaze u društvu s Kvadrvijama (*Quadriviae*, *Quadrubiae*), a znali su ih povezivati i s Dijanom.¹¹⁹ Najviše posveta Silvanama ima u Panoniji i u Dalmaciji.¹²⁰ Natpis je možda iz 2/3. stoljeća.¹²¹

46. Viktorija (Victoria)

CIL III 15180

Brunšmid 1898., 193-194

MARTI · ET	Marti. et
VICTORIAE	Victoriae
L · DOMITIVS	L(ucius). Domitius
CONSTITV	Constitu-
5 TVS MIL LEG · X .	5 tus mil(es) leg(ionis). X.
GEM · B F COS	Gem(inae). b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)
V S L M XI K IVN	v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) XI K(alendas) Jun(ias)
PRAESEN ET EXTRI	Praesen(te) et Extri(cato)
...	[co(n)s(ulibus)]

Božica pobjede Viktorija, grčka Νίκη, u Rimu je poznata od sredine 4. st. pr. Kr. Porast njezine važnosti u propagandnome smislu započinje s Gajem Julijem Cezarom (*Victoria Caesaris*), dok je August uveo poseban kult vojske koja caru donosi pobjedu (*Victoria Augusti*). Viktorija je imala velik broj pridjevaka: *Aeterna, Augusta, Bona, Divina, Domina, Felix, Laeta, Libera, Navalis, Perpetua, Regina, Sancta, Victrix, Virgo*. Od njih je *Victoria Augusta* bila religijski i državnopravni simbol Rimskoga Carstva. Viktorija se često

¹¹⁹ Mócsy 1974., 251. O Silvanama usp. Hild 1908., 1344, Keune 1927., 116 - 117. O kultu Silvana i Kvadrvija u Panoniji usp. Mócsy 1962., 734, Fitz 1980c, 163. O Kvadrvijama usp. Heichelheim 1963., 714 - 720, Euskirchen 1997., 705.

¹²⁰ Izdvajaju se Karnunt u Gornjoj Panoniji i Albona u Dalmaciji (Keune 1927., 116 - 117).

¹²¹ Svrstan je u Barkóczi 1964., 330, 29.45.

pojavljuje zajedno s Jupiterom, Martom, Fortunom, Božicom Rima (*Dea Roma*), Artemidom, Nemezom, Izidom, Astartom i Tutelom.¹²²

Natpis je zavjetnoga karaktera i nalazi se na žrtveniku koji je Lucije Domicije Konstitut, vojnik legije X. *Gemina* i konzularni oproštenik, posvetio Martu i Viktoriji radi ispunjenja zavjeta. Natpis se može točno datirati 22. svibnjem 217. godine (za konzula Gaja Brutija Prezenta i Tita Mesija Ekstrikata drugi put), dakle na samome početku kratkotrajne vladavine cara Marka Opelija Makrina (11. travnja 217. – 8. lipnja 218.).¹²³ Legija X. *Gemina* je u to vrijeme boravila u Panoniji s taborom u Vindoboni.¹²⁴ Viktorija se u Panoniji pojavljuje u pravilu u 3. stoljeću.¹²⁵ U Sisciji je inače pronađen kipić Nike.¹²⁶ Dedikanta je na posvetu mogao nagnati uspjeh u okršaju s barbarima na dunavskoj granici.¹²⁷

2.1 Ženske osobe u sirmijskim natpisima

47. Julija Festa (Iulia Festa)

CIL III 3242 + p. 1040 + p. 1671

Brunšmid 1908/9., 181-182, br. 383

Mirković 1971., 80, br. 77

...	[D(is) M(anibus)]
...	[C(aius). Iul(ius). C(aii). fil(ius)]
... IVILIS	[C]ivilis
DEC · COL · ANN · L	dec(urio). col(oniae). ann(orum). L
5 ET · C · IVL · C · FIL	5 et. C(aius). Iul(ius). C(aii). fil(ius)
FLORVS · DEC · COL	Florus. dec(urio). col(oniae)
ANN · XX · ET · IVLIAE	ann(orum). XX. et. Iuliae
FESTAE · ANN · XII	Festae. ann(orum). XII
ANICIA A//INA	Anicia A[...]ina ¹²⁸
10 MARITO ET FI ...	10 marito et fi[liis]

¹²² O Viktoriji usp. Graillot 1912., 830 - 854, Weinstock 1958., 2501 - 2542.

¹²³ Kienast 1996., 169. Natpis je svrstan u Barkócz 1964., 330, 29.58.

¹²⁴ O legiji usp. Ritterling 1925., 1678 - 1690. U Panoniji je od početka 2. stoljeća, isprva u Akvinku, a nakon toga u Vindoboni.

¹²⁵ Mócsy 1962., 734.

¹²⁶ Usp. Brunšmid 1903/4., 233 - 234, br. 42.

¹²⁷ Brunšmid 1898., 193 - 194. Nevolje s barbarским plemenima na dunavskoj granici pripadaju 214. godini (Šašel Kos 1986., 264 - 265, 388 - 393).

¹²⁸ U CIL III stoji //A//INA. Gruić (1870., 163) ime je dopunio kao [M]A[CR]INA. Brunšmid (1908/9., 181) ima Aina (Ajna). Mirković (1971., 81) ostavlja otvorenom mogućnost da je Brunšmidova konjektura ispravna.

Natpis je nadgrobнога karaktera i nalazi se na spomeniku od vapnenca. Anicija A(...)ina ga je posvetila dušama pokojnika (*dis manibus*) za 50-godišnjega supruga Gaja Julija Civila, gradskoga vijećnika Sirmija, 20-godišnjega sina Gaja Julija Flora, također gradskoga vijećnika, te 12-godišnju kćer Juliju Festu. Natpis je iz prve polovice 2. stoljeća.¹²⁹

48. Anicija A(...)ina (Anicia A[...]ina)

(za tekst vidi prethodni natpis)

Anicija A(...)ina supruga je Gaja Julija Civila, majka Gaja Julija Flora i Julije Feste koje je sve nadživjela. S obzirom na suprugov i sinov status, može se zaključiti da je pripadala višemu sloju sirmijskoga građanstva.

49. Elija Viktorija (Aelia Victoria)

CIL III 3244

Mirković 1971., 77, br. 57

... ISSIA	[...]issia
... VLESCENTI · EX PRO	[... ad]ulescenti. ex pro-
... INF · AEL · VICTORIA	[vincia Pann(onia)] Inf(eriore). Ael(ia).
	Victoria [... posuit]
... M · AVGG · NN · FRATR	[memoria]m. Augg(ustis). nn(ostris) fratr(ibus) [co(n)s(ulibus)]

Natpis je nadgrobнога karaktera i nalazi se na ulomku stele. Podigla ga je Elija Viktorija u spomen na svoje dijete, mladića ili djevojku (*adulescens*), podrijetlom iz pokrajine Donje Panonije. S obzirom na spomen konzulovanja carske braće (*Augusti nostri fratres consules*), natpis se može datirati u 161. godinu (konzuli Marko Aurelije Antonin treći put i Lucije Aurelije Komod drugi put) ili u 208. godinu (konzuli Marko Aurelije Antonin Karakala treći put i Publike Septimije Geta drugi put).¹³⁰

¹²⁹ Mirković 1971., 80.

¹³⁰ Mirković 1971., 77. Natpis je svrstan u Barkócz 1964., 353, 169.7.

50. Aurelija Makrina (Aurelia Macrina)

CIL III 3245 + 10215

Brunšmid 1908/9., 177, br. 375

IN HANC ARCAM POSITA EST	In hanc arcam posita est
AVRELIA MACRINA QVAE	Aurelia Macrina quae
VIXIT ANNOS XXXV ET	vixit annos XXXV et
AVERLIVS IVSTINIANVS	Aurelius Iustinianus
5 FILIVS EIVS QVI VIXIT ANNVM	5 filius eius qui vixit annum
VNVM ET MENSES QVINQVE	unum et menses quinque

Natpis nadgrobnoga karaktera nalazi se na sarkofagu u kojemu počivaju 35-godišnja Aurelija Makrina i njezin sin Aurelije Justinijan star godinu dana i pet mjeseca. Sin nosi isti gentilicij kao i majka. Natpis je možda iz 3. ili 4. stoljeća.¹³¹

51. Maksimina (Maxima)

CIL III 6441

Brunšmid 1908/9., 184, br. 387
Mirković 1971., 76, br. 53

D M · MAXIMINA ANNOS VIXIT	D(is) M(anibus). Maximina annos vixit
XXVII GORGONIVS MEMORI	XXVII Gorgonius memor-
AM POSVIT COMPARI SVE	am posuit compari su(a)e
CARISSIME DE PROVINCIA	carissim(a)e de provincia
5 DALMATIA DEFVNCTA PENVS	5 Dalmatia defuncta pen<e>s
COLONIA SIRMI MANIBVS	colonia(m) Sirmi(um) Manibus
POSITA MEMORIA	posita memoria

Natpis nadgrobnoga karaktera posvećen dušama pokojnika (*dis manibus*) i nalazi se na steli od bijelog mramora. Iznad natpisnog polja urezana su poprsja muške (lijevo) i ženske osobe (desno). Spomenik je podigao Gorgonije 27-godišnjoj supruzi Maksimini podrijetlom iz Dalmacije koja je umrla u Sirmiju. Natpis pripada 3/4. stoljeću.¹³²

¹³¹ Brunšmid 1908/9., 177. Svrstan je u Barkócz 1964., 352, 169.8.

¹³² Brunšmid 1908/9., 184, Mirković 1971., 76. Svrstan je u Barkócz 1964., 352, 169.9.

52. Aurelija Florentina (Aurelia Florentina)

CIL III 6442 + 10216

Brunšmid 1908/9., 177, br. 374

... PAREN	[...] paren-
TES POSIVERV	tes posiveru-
NT FILIE AVRELIE	nt fili(a)e Aureli(a)e
FLORENTINA Q	Florentina(e) q-
5 VE VIXIT ANN	5 u(a)e vixit ann(os)
V DIES LXVII ¹³³	V dies LXVII

Natpis je nadgrobnoga karaktera i nalazi se na spomeniku od bijelog pješčanika što su ga poimence nepoznati roditelji podigli kćeri Aureliji Florentini koja je umrla u dobi od tek pet godina i šezdesetsedam dana. Natpis je možda iz 2/3. stoljeća (gentilicij *Aurelius*).¹³⁴

53. Helvija (Hel[via])

CIL III 6443

Buecheler 1895., 258, br. 540

Brunšmid 1908/9., 200, br. 431

Mirković 1971., 75, br. 52

... VE · FVII · IVVENIS ...	[... q]u(a)e. fui<t>. iuvenis [...]
... A · SYRIA · GENITV ...	[terr]a. Syria. genitu[s ...]
... IX · VITA · ET · OMN ...	[fel]ix. vita. et. omn[i ...]
... DO · EST · ALIQVA ...	[si quan]do. est. aliqua [...]
5 ... ET · IOVIS · STYGIVS · ...	5 [...] et. Iovis. Stygius. [...]
... M · OSSVA · PRAECOR ·	[...]m. ossua. praecor[...].
... ST · EXTINCT ...	[vita e]st. extinct[us ...]
... MEQVE · HEL...	[...] meque. Hel[via condidit uxor?]

Natpis nadgrobnoga karaktera nalazi se na ulomku spomenika od bijelog mramora. Riječ je o pjesničkoj posveti u kojoj Helvija žali za suprugom nepoz-

¹³³ U CIL III stoji *LXVIII*.

¹³⁴ Svrstan je u Barkóczi 1964., 352, 169.10.

nata imena rođenim u Siriji (*terra Syria genitus*).¹³⁵ Jupiter Stigijski (*Iuppiter Stygius*) bog je podzemnoga svijeta Pluton. Natpis je iz 2. stoljeća.¹³⁶

54. Rufila (Rufilla)

CIL III 6444

Brunšmid 1908/9., 185, br. 389

Mirković 1971., 76, br. 55

... OSVERVNT	[...] p]osuerunt
... RONE	[mat]ron(a)e
... MERENTI	[bene] merenti
... RUILLAE ¹³⁷	[...] Rufillae
5 ... ANNIS LXX	5 [q(uae) vix(it)] annis LXX

Natpis je nadgrobnoga karaktera i nalazi se na ulomku spomenika od vapnenca. Pokojnica Rufila živjela je sedamdeset godina. Pojam *matrona* možda upućuje na to da je pripadala višemu društvenom sloju Sirmija, iako bi u ovome slučaju moglo biti riječi i samo o izrazu poštovanja s obzirom na pokojničinu dob. Imena postavljača spomenika nisu poznata. Natpis je iz druge polovice 2. stoljeća.¹³⁸

55. Aurelija Urbika(?) (Aurelia U[rbica?])

CIL III 10229

Brunšmid 1908/9., 179, br. 377

Mirković 1971., 75, br. 49

D M	D(is) M(anibus)
AVRELIA V ...	Aurelia U[rbica? fe-]
CIT MEM ...	cit mem[oriā mar-]
ITO ¹³⁹ AVR ...	ito Aur[elio ...]
5 VETRA ...	5 vet(e)ra[no qui vixit an-]
NIS ¹⁴⁰ ...	nis [...]

¹³⁵ To je daktijski heksametar (Buecheler 1895., 258).

¹³⁶ Brunšmid 1908/9., 200.

¹³⁷ U CIL III stoji *VFILIAE*.

¹³⁸ Brunšmid 1908/9., 185.

¹³⁹ U CIL III stoji *ET O.*

¹⁴⁰ U CIL III stoji *MARito.*

Natpis nadgrobnoga karaktera posvećen je dušama pokojnika (*dis manibus*) nalazi se na ulomku spomenika od pješčanika. Postavila ga je Aurelija Urbika u spomen na muža nepoznata imena koji je bio veteran. Supružnici nose isti gentilicij. Natpis je možda iz 2/3. stoljeća (gentilicij *Aurelius*).¹⁴¹

56. Aurelija Doroteja (Aure[lia] Dorot[hea])

CIL III 10231

Brunšmid 1908/9., 176, br. 373

Mirković 1971., 74, br. 45

...	[...]
ET AVRE ...	et Aure[lia]
DOROT ...	Dorot[hea ...]

Natpis je nadgrobnoga karaktera i nalazi se na ulomku stele od bijelog mramora. Posvećen je pokojnici Aureliji Doroteji. Datira iz 4. stoljeća.¹⁴²

57. Aurelija Aminija ([Aur]elia Aminia)

CIL III 10232

Brunšmid 1908/9., 187-189, br. 393

... XP Ω	[A] XP Ω
... ELIA · AMINIA PO	[Ego Aur]elia. Aminia po-
... TITULUM VIRO MEO	[sui] titulum viro meo
... L SANCTO EX · N · IOV · PR TEC	[F]l(avio) Sancto ex. n(umero). lov(ianorum). pr(o)tect(ori)
5 BENEMERITUS QVI VIXIT	5 bene meritus qui vixit
ANN · PL · M · L · QVI EST DEFVNC	ann(is). pl(us). m(inus). L. qui est defunc-
TVS CIVIT · AQUILEIA · TITVLVM	tus civit(ate). Aquileia. titulum
POSVIT AD BEATV SYNEROTIMA	posuit ad beatu(m) Syneroti(m) ma-
RTVRE ET INFANE FILIAM	rture(m) et infante(m) filiam
10 SVAM NOMINE VRSICINA	10 suam nomine Ursicina
QVI VIXIT ANNIS · N · III	qui vixit annis. n(umero). III

¹⁴¹ Svrstan je u Barkócz 1964., 352, 169.16.

¹⁴² Brunšmid 1908/9., 176. Svrstan je u Barkócz 1964., 353, 169.17.

Natpis nadgrobnoga karaktera nalazi se na steli. Aurelija Aminija postavila je spomenik s natpisom (*titulum*) mužu Flaviju Sanktu, pripadniku carske tjelesne straže (*ex numero Iovianorum protector*),¹⁴³ koji je umro u gradu Akvileji u dobi od pedesetak godina, te kćeri Ursicini. Grob im je bio smješten pokraj crkve sv. Sinerota (*ad beatum Synerotim marturem*).¹⁴⁴ Natpis je iz 4/5. stoljeća.¹⁴⁵

58. Ursicina (Ursicina)

(za tekst vidi prethodni natpis)

Ursicina je bila kći Flavija Sankta i Aurelije Aminije, a umrla je u dobi od svega tri godine. Pokopana je zajedno s ocem.

59. Artemidora (Artemidora)

CIL III 10233

Brunšmid 1908/9., 189-190, br. 394

A PX Ω	A PX Ω
EGO ARTEMIDORA FE	Ego Artemidora fe-
CI VIVA ME MORI	ci viva memori-
AM AD DOMNVM	am ad domnum
5 SYNEROTEM INTE	5 Synerotem inte-
RANTEM AD DEXTE	rantem ¹⁴⁶ ad dexte-
RAM INTER FORTVNA	ram inter Fortuna-
TANEM ET DESIDERIVM	tanem et Desiderium
A PX Ω	A PX Ω

Natpis je nadgrobnoga karaktera i nalazi se na ranokršćanskoj steli od bijelog mramora. Spomenik je za života (*viva*) podigla Artemidora pokraj

¹⁴³ O *protectores* usp. Diesner 1968., 1113 - 1123.

¹⁴⁴ Sv. Sinerot (*Synerotas, Synerotes*) mučenik je iz razdoblja Dioklecijanovih progona, a stradao je u Sirmiju 23. veljače 306. ili 307. godine (usp. Bratož 2003., 54). Mučeništvo je doživio kad ga je optužila žena jednoga tjelesnog stražara koju je bio prekorio zbog vladanja. Možda je baš stoga Aminija dala supruga, također carskoga tjelohranitelja, pokopati pokraj crkve sv. Sinerota (Brunšmid 1908/9., 188 - 189).

¹⁴⁵ Brunšmid 1908/9., 187 - 189. Svrstan je u Barkóczi 1964., 353, 169.18.

¹⁴⁶ Ispravnije bi bilo *intranti*. Usp. CIL III, p. 1673.

crkve sv. Sinerota, nadesno pri ulasku (*interantem ad dexteram*), između grobova Fortunate i Deziderija. Ne doznaće se u kakvom je odnosu Artemidora bila s njima. Natpis je iz 4/5. stoljeća.¹⁴⁷

60. Fortunata (Fortunata)

(za tekst vidi prethodni natpis)

Fortunata je bila kršćanka i sahranjena je pokraj crkve sv. Sinerota.¹⁴⁸

61. Geroncija ([Ge]rontia)

CIL III 10235

Brunšmid 1908/9., 183, br. 385

A PX Ω	A PX Ω
IN PACE QVIESCIT	In pace quiescit
MACARIVS DIACO	Macarius diaco-
NVS CVRANT ¹⁴⁹ ...	nus curant[e Ge-]
5 RONTIA C...	5 rontia c[oniuge eius]

Natpis nadgrobnoga karaktera nalazi se na ranokršćanskoj steli. Spomenik je podigla Geroncija koja je sahranila svoga supruga, đakona Makarija. Kako su đakoni bili klerici višega reda i neposredni suradnici biskupa,¹⁵⁰ Makarije i Geroncija su zacijelo pripadali uglednome sloju sirijskoga društva. Natpis je iz 4/5. stoljeća.¹⁵¹

62. Aulija(?) Kvintila (Au[lia]? Quinti]lla)

CIL III 10236

Brunšmid 1908/9., 190-191, br. 396

IN PACE AV ...	In pace Au[liae]? Quinti-]
LЛАЕ VIR · Q V ...	llae vir(gini). q(uae) v[ixit an(nis)]
XII ET AVL MA ...	XII et Aul(iae) Ma[ximae?]'
Q VIXIT AN V ET A ...	q(uae) vixit an(nis) V et A[ul(ia)? Quin-]
5 TINA SOROR Q ...	5 tina soror q(uae) [...]
HANC MEMO ...	hanc memo[riam fecit]

¹⁴⁷ Brunšmid 1908/9., 189 - 190. Svrstan je u Barkócz 1964., 352, 169.19.

¹⁴⁸ U natpisu joj je ime u neuobičajenom akuzativu (*Fortunatanem*). Usp. CIL III, p. 1673.

¹⁴⁹ U CIL III stoji *CUSANT*.

¹⁵⁰ Baus 1995., 258 - 260.

¹⁵¹ Brunšmid 1908/9., 183. Svrstan je u Barkócz 1964., 352, 169.20.

Natpis nadgrobнога карактера налази се на ранокршћанској споменику од bijelog mramora. Aulija Kvintila preminula је 12-godišња дјевојчица (*virgo*). Njoj i njezinoј сестри Auliji Maksimi споменик је подигла очito најстарија сестра Aulija Kvintina. Natpis је из 4/5. stoljeća.¹⁵²

63. Aulija Maksima(?) (Aulia Ma[xima?])

(за текст вidi prethodni natpis)

Aulija Maksima најмлађа је сестра Aulije Kvintile и Aulije Kvintine, а умрла је у доби од пет година.

64. Aulija(?) Kvintina (A[ulia? Quin]tina)

(за текст вidi prethodni natpis)

Aulija Kvintina најстарија је сестра Aulije Kvintile и Aulije Maksime којима је вјеровјатно за живота¹⁵³ подигла надгробни споменик.

65. Aurelija Urbika (Aurelia Urbica)

CIL III 10237

Brunšmid 1908/9., 177-179, br. 376

XP	XP
AVRELIA VRBICI	Aurelia Urbic<a>
FLA MARTINIANO	Flav(io) Martiniano
CVMPARE SV O INACAE	c<o>mpar<i> suo <Inacae>
5 CARISSIMO EI DULCISSI	5 carissimo e<t> (Inacae) dulcissi-
ME FILIAE MATER PISSIMA	m(a)e filiae mater piissima
DOLLES TRATRIE · T EILIAE	dol<l>e(n)s <f>ratri (!) et. <f>iliae
MAEMORIAM POSVIT	m<a>emoriam posuit

Natpis је надгробнога карактера и налази се на ранокршћанској стели од bijelog mramora. Aurelija Urbika је споменик подигла засијело supругу (*compari suo*) Flaviju Martinijanu (*fratri* mora бити pogrešка) и кћери Inaki. Natpis је засијело из 4/5. stoljeća.¹⁵⁴

¹⁵² Brunšmid 1908/9., 190 - 191.

¹⁵³ Konjekturna *q(uae) [viva] | hanc memo[riam fecit]*. CIL III, p. 1673, ima *q(uae) [vixit a(nnis ...)]*, a Brunšmid 1908/9., 190 - 191, *qu[ae fecit | hanc memor[iam]]*.

¹⁵⁴ Svrstan je u Barkócz 1964., 352, 169.21.

66. Inaka (Inaca)

(za tekst vidi prethodni natpis)

Inaka je kći Aurelije Urbike i vjerojatno pokojnoga Flavija Martinijana.

67. Maksima(?) ([Maxim?]ja)

CIL III 10239

Brunšmid 1908/9., 183-184, br. 386

... AE IN PACE	[Maxim?]ae in pace
... IXIT ANNOS VIII	[quae v]ixit annos VIII
... SES QVATTGOR	[men]ses quattuor
... X ¹⁵⁵ IOVINVS	[dies se]x Iovinus

Natpis nadgrobnogaka karaktera nalazi se na ulomku ranokršćanske stеле. Spomenik je Maksimi koja je živjela 9 godina, 4 mjeseca i 6 dana posvetio Jovin, možda njezin otac ili brat. Natpis je iz 4/5. stoljeća.¹⁵⁶

68. Sekundina(?) (Sae[cundina?])

CIL III 10240

Brunšmid 1908/9., 185, br. 390

... S EST KAL O ...	[... depositu]s est Kal(endis) O[ct(bris)]
... ET DIMISIT	[...] et dimisit
... ELLAM SAE	[... pu]ellam Sae-
... SSIMO	[cundina? patri? pii]ssimo

Natpis nadgrobnogaka karaktera nalazi se na ulomku ranokršćanske stèle od bijelog mramora. Djevojka (*puella*) možda po imenu Sekundina podigla je spomenik ocu koji je sahranjen 1. listopada nepoznate godine. Oblik *Saecundina* posljedica je kasnoantičke arhaizacije imena. Natpis je iz 4/5. stoljeća.¹⁵⁷

¹⁵⁵ U CIL III stoji *V*.

¹⁵⁶ Brunšmid 1908/9., 183 - 184.

¹⁵⁷ Brunšmid 1908/9., 185 - 186.

69. Flavija Severina (Flavia Severina)

CIL III 10249 (= 3685)
Mirković 1971., 84, br. 89

D · M	D(is). M(anibus)
T · FL · T · FIL · QVIRN · SE	T(ito). Fl(avio). T(iti). fil(io). Quir(i)n(a). Se-
VERO · GOGAENO · AN	vero. Gogaeno. an(norum)
· LVIII · DEC · COLON · SIR.	LVIII. dec(urioni). colon(iae). Sir-
5 M · QVAESTO · II · VIRO ·	5 m(ensium). quaesto(ri). II. viro.
PRAEFECTO · FABRVM	praefecto. fabrum
H · S · E	h(ic). s(itus). e(st)
FL · SEVERINA · FILIA · PATRI	Fl(avia). Severina. filia. patri
PIENTISSIMO · POSVIT	pientissimo. posuit

Natpis je nadgrobnoga karaktera i posvećen je dušama pokojnika (*dis manibus*). Spomenik je 58-godišnjemu ocu Titu Flaviju Severu Gogenu,¹⁵⁸ gradskome vijećniku Sirmija, kvestoru, duumviru i načelniku obrtnika (*praefectus fabrum*)¹⁵⁹ podigla njegova kći Flavija Severina. Oboje su očito pripadali vrhu sirmijskoga građanstva. Građansko je pravo postigao još Gogenov otac za cara Vespazijana. Natpis je možda iz 2. stoljeća.

70. Petronila ([Petro]nilla)

CIL III 14340
Brunšmid 1908/9., 192, br. 400

A PX Ω	A PX Ω
... OCVS	[Hic l]ocus
... NILLE EST	[Petro]nill(a)e est

Natpis nadgrobnoga karaktera nalazi se na ulomku ranokršćanske stele od bijelog mramora. U njemu se spominje pokojnica Petronila. Natpis je valjda iz 4/5. stoljeća.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Kognomen *Gogaenus* smatra se keltskim (Mócsy 1959., 176, Mirković 1971., 84).

¹⁵⁹ O *praefectus fabrum* usp. Kornemann 1909., 1920 - 1924. U carsko doba bila je to civilna služba ili čak samo počasni naslov (Kornemann 1909., 1923 - 1924).

¹⁶⁰ Brunšmid 1908/9., 192. Svrstan je u Barkózzi 1964., 352, 169.26.

71. Domicija(?) Maksimina(?) (Do[mitia Maximi?]na)

CIL 14340⁵

Brunšmid 1895., 164, 3

Brunšmid 1908/9., 180-181, br. 381

Mirković 1971., 78, br. 63

DO ... NE COMPA

RI BE ... TES CVEM

SVA E ... QVE BI

XIT A ...

5 ET M ...

Do[mitiae Maximi?]n(a)e compa-

ri be[ne merenti? ...] tes quem?

suae [...] qu(a)e <v>i-

xit a[nnis ...]

5 et m[...]

Natpis je nadgrobno karaktera i nalazi se na ulomcima stele od bijelog mramora. Nepoznata osoba postavila je spomenik supruzi (*compari*) koja se možda zvala Domicija Maksimina. Natpis je iz 4/5. stoljeća.¹⁶¹

72. Kalipona ([K]αλλιπόνη)

Brunšmid 1895., 164, 1

Brunšmid 1905., 105, br. 185

Mirković 1971., 89, br. 105

... Α ΗΡΑΚΛΕΙ ...

... ΚΝΩΝ ΛΙΧΑ

... ΑΛΛΙΠΟΝΗ

ΦΩΣ ΕΝΝΕΑ

5 ΣΙΝ ΦΙΛΙΩ ΤΕ

ΛΕΣΑΣΑ ΧΡΟΝΟΥ

ΑΥΚΑΒΑΝΤΩΝ

[Σῆμ]α Ηρακλεί[ας]

[τέ]κνων <δ>ίχα

[K]αλλιπόνη

φῶς ἐννέα

5 σίν φιλίω τε-

λεσάσα χρόνου

λυκαβάντων

Natpis nadgrobno karaktera sa stele od bijelog mramora sastoji se od dva daktilska heksametra.¹⁶² Posvećen je 9-godišnjoj Kaliponi i pripada 3. stoljeću.¹⁶³

¹⁶¹ Brunšmid 1908/9., 180 - 181.

¹⁶² Brunšmid 1905., 105.

¹⁶³ Brunšmid 1895., 164.

73. Paula(?) ([Paull?]a)

Brunšmid 1895., 164, 4 + 165, sl. 114

... E ...	[...] Paulla?je [...]
... RISSIM...	[ca]rissim[ae filiae]
... FANTI INN ...	[in]fanti inn[ocentissimae ...]
... A SE DIMISE ...	[...] a se dimise[runt ...]
5 ... MAIS IIII D ...	5 [...] Mai(a)s IIII d[...]

Natpis je nadgrobnoga karakera i nalazi se na ulomku stele od bijelog mramora. Posvećen je djevojčici koja se možda zvala Paula i koja je možda umrla u svibnju ili potkraj travnja nepoznate godine. Natpis je iz 4/5. stoljeća.¹⁶⁴

74. Bononija ([Bo]nonia)

Brunšmid 1908/9., 179, br. 378

Mirković 1971., 77, br. 59

A	A [XP Ω?]
... NONIA ...	[... Bo]nonia [...]

Natpis je vjerojatno nadgrobnoga karaktera i nalazi se na ulomku (ranokršćanske?) stele od bijelog mramora. Spomenuta je Bononija ili postavljajućica spomenika ili možda pokojnica. Natpis je iz 4/5. stoljeća.¹⁶⁵

75. Konkordija (Conc[ordia])

Brunšmid 1908/9., 180, br. 380

Mirković 1971., 77, br. 60

CONC ...	Conc[ordiae ...]
PARENT ...	parent[es ... posue-]
RUN ...	run[t ...]
QV...	qu[...]

¹⁶⁴ Brunšmid 1895., 164.

¹⁶⁵ Brunšmid 1908/9., 179.

Natpis je nadgrobnnoga karaktera i nalazi se na ulomku spomenika od bijelog mramora koji su u spomen na kćer Konkordiju podigli njezini roditelji. Natpis je iz 3. stoljeća.¹⁶⁶

76. Herenija Viktorina (Here[nnia Vic]torina)

Brunšmid 1908/9., 186, br. 391

A. et J. Šašel 1986., 438, br. 3026

... I ...	[...]
... LX ...	[...]
... VS ...	[...]
... IVS ...	[...]
5 VARVS ET HERE /// TO RINA VXOR EIV /// EMOR ATIONIS TIT /// VER	5 Varus et Here[nnia Vic]to- rina uxor eiu[s hunc m]emor- ationis tit[ulum pos]uer(unt)

Natpis nadgrobnnoga karaktera nalazi se na ulomcima spomenika od bijelog mramora koji su dali podići Var i njegova supruga Herenija Viktorina, ali nije poznato u spomen na koga (zacijelo djeci ili rodbini). Natpis je iz 4. stoljeća.¹⁶⁷

77. Lupicina ([Lu]picina)

Brunšmid 1908/9., 191, br. 397

A. i J. Šašel 1986., 438, br. 3028

XP	XP
... IMUS PAT ...	[Max]imus pat[er]
... PICINA MATE ...	[et Lu]picina mate[r fi-?
... XIMANE VIRGIN ...	[liae Ma]xim<i>an(a)e virgin[i]
5 ... M ...	5 memoria?]m [...]

Natpis je nadgrobnnoga karaktera i nalazi se na ranokršćanskoj steli od bijelog mramora. Lupicina sa suprugom Maksimom posvetila je spomenik kćeri Maksimijani. Natpis je iz 4/5. stoljeća.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Brunšmid 1908/9., 180.

¹⁶⁷ Brunšmid 1908/9., 186. Svrstan je u Barkócz 1964., 352, 169.29.

¹⁶⁸ Brunšmid 1908/9., 191. Svrstan je u Barkócz 1964., 352, 169.30.

78. Maksimijana ([Ma]ximiana)

(za tekst vidi prethodni natpis)

Maksimijana je bila kći Maksimova i Lupicinina, a umrla je još kao djevojka (*virgo*).

79. Petronija(?) ([Pet?]ronia)

Brunšmid 1908/9., 191-192, br. 399

... ANO L...
... RONIA PA ...

[...]ano l[...]
[Pet?]ronia pa[tri? ...]

Natpis je nadgrobnoga karaktera i nalazi se na ulomku stele od bijelog mramora. Spomenik je Petronija posvetila možda svome ocu čije ime nije poznato. Natpis je iz 4/5. stoljeća.¹⁶⁹

80. Valerija Helena(?) (Valeria He[lena?])

Brunšmid 1908/9., 196, br. 416

Mirković 1971., 79, br. 71

a)... VALERIAE

[...] Valeriae

HE ...

He[lenae? ...]

b)... IE ...

[...] ie [...]

DA PER AN ...

da per an [...]

... HONORE ...

[...] honore [...]

Natpis vjerojatno nadgrobnoga karaktera nalazi se na ulomcima stele od bijelog mramora. Valerija Helena zacijelo je pokojnica kojoj je spomenik posvećen. Natpis je iz 4/5. stoljeća.¹⁷⁰

81. Tercija ([Ter]tia)

Brunšmid 1908/9., 201, br. 432

A. et J. Šašel 1986., 444, br. 3057

¹⁶⁹ Brunšmid 1908/9., 191 - 192. Svrstan je u Barkócz 1964., 352, 169.32.

¹⁷⁰ Brunšmid 1908/9., 196.

...	[...]
... TIA ...	[et? Ter]tia [...]
... NTES ...	[pare]ntes [...]

Natpis je nadgrobnoga karaktera i nalazi se na ulomku stele od bijelog mramora. Čini se da je Tercija jedan od roditelja kojima je njihovo potomstvo posvetilo spomenik. Natpis je iz 4/5. stoljeća.¹⁷¹

82. Elpida(?) (El[pis?])

Brunšmid 1908/9., 202, br. 436

... R ET EL /// BS ...	[...]r et El[pidi? coniugi o]bs[equen-]
SIM /// ORI ...	[tis]sim[ae et sibi mem]ori[am]
... CIT	[fe]cit

Natpis nadgrobnoga karaktera nalazi se na ulomcima stele od bijelog mramora. Spomenik je sebi i supruzi kojoj je ime možda bilo Elpida (grč. Ἐλπίς) podigao njezin po imenu nepoznati muž. Natpis je iz 4/5. stoljeća.¹⁷²

83. Elija Procela (Aelia Procella)

Vasilić 1953., 147, br. 2
 Šašel 1960., 240 + sl.
 Šašel 1961., 2, bilj. 3a
 A. et J. Šašel 1963., 97-98, br. 271
 Mirković 1971., 73, br. 39

D M	D(is) M(anibus)
AEL INGENNVO CLAVI	Ael(io) Ingennuo clavi-
CVLARIO EX OFFICIO	culario ex officio
PRESIDES DECI IN BELO	pr(a)esid<i>s deci(dit) in bel(l)io
5 AELIA PROCELLA CON	5 Aelia Procella con-
IVGI KARISSIMO ME	iugi <c>arissimo me-
MORIA POSVIT	moria(m) posuit

¹⁷¹ Brunšmid 1908/9., 201.

¹⁷² Brunšmid 1908/9., 202.

SEPTI DECORATO	Septi(mio) Decorato
CLAVICVLARIO EX OFFICI	claviculario ex offici(o)
10 PRESID///S DECI IN BILO	10 pr(a)esid[e]s deci(dit) in b<el>lo
AELIA BASILISSA CON///GI	Aelia Basilissa con[iu]gi
KARISSIMO MEMORIA	<c>arissimo memoria(m)
POSVIT	posuit

Natpis nadgrobnoga karaktera posvećen dušama pokojnika (*dis manibus*) nalazi se na spomeniku od vapnenca. Iznad natpisnoga polja dva su ljudska lika u ogrtačima, od kojih je desni lik nešto veći. Elija Procela je spomenik posvetila suprugu Eliju Ingenuu, zatvorskome čuvaru (*clavicularius*) iz ureda namjesnika pokrajine,¹⁷³ koji je poginuo u pobliže neodređenom ratnom sukobu (*decidit in bello*). Supružnici imaju iste gentilicije. Natpis je iz prve polovice 3. stoljeća.¹⁷⁴

84. Elija Bazilisa (Aelia Basilissa)

(za tekst vidi prethodni natpis)

Elija Bazilisa je spomenik posvetila suprugu Septimiju Dekoratu, zatvorskome čuvaru iz ureda namjesnika pokrajine, koji je poginuo u ratu kao i njegov sudrug po službi. Elija Procela i Elija Bazilisa imaju iste gentilicije. Moguće je da su bile u rodu ili svakako prijateljice s obzirom na zajedničku posvetu supruzima.

85. Aurelija Bona (Aurelia Bona)

Vasilić 1953., 147, br. 3
 Šašel 1961., 3, bilj. 3c
 A. et J. Šašel 1963., 98, br. 273
 Mirković 1971., 70, br. 32

D M	D(is) M(anibus)
RESTITVTIVS	Restitutius
SILVANVS	Silvanus

¹⁷³ O klavikularijima usp. Fiebiger 1899b, 321 - 322. O uredu pokrajinskoga namjesnika (*officia provincialia* ili *praesimalia*) usp. Boak 1937., 2048.

¹⁷⁴ Šašel 1960., 240. Ili možda s kraja 3. i početka 4. stoljeća (usp. A. et J. Šašel 1963., 98).

Z LEG I MEN	<c>(enturio) leg(ionis) I M<i>n(erviae)
5 AVR MARTIVS	5 Aur(elius) Martius
HERES ET	heres et
AVRELIA BONA	Aurelia Bona
SEC HERES	sec(unda) heres
CONIVGI BENE	coniugi bene
10 MEREN F C	10 meren(ti) f(aciendum) c(uraverunt)

Natpis nadgrobnoga karaktera posvećen dušama pokojnika (*dis manibus*) nalazi se na spomeniku od vapnenca. Iznad natpisnoga polja ljudski je lik, odjeven u kratki hiton i ogrtač, koji u jednoj ruci drži štap, a u drugoj svitak. Spomenik su Restituciju Silvanu, centurionu legije I. *Minerviae*,¹⁷⁵ podigli njegov prvi po redu baštinik Aurelije Marcije i supruga i drugi po redu baštinik Aurelija Bona. Vjerojatno su Marcije i Bona bili u rodu, možda brat i sestra (zajednički gentilicij *Aurelius*). Natpis je iz 3. stoljeća.¹⁷⁶

86. Verina (Verina)

Vasilić 1953., 146, br. 1

Šašel 1961., 3, bilj. 3b

A. i J. Šašel 1963., 98, br. 274

Mirković 1971., 71, br. 35

...	[...]
... MVS /// NIVS SAM	[...]mus [...]nius Sam-
MINVS ?	minus ?
IMG LEG	im(a)g(inifer) leg(ionis)
5 VIII AVG	5 VIII Aug(ustae)
FECIT VERI	fecit Veri-
NA COIUX	na co(n)jiux

Natpis je nadgrobnoga karaktera i nalazi se na spomeniku od pješčanika. Iznad natpisnoga polja lik je vojnika koji u desnoj ruci drži koplje, luk i štit. Spomenik je suprugu nepotpuna imena, znakonoši legije VIII. *Augusta*,¹⁷⁷ podigla supruga Verina. Natpis je prema analogiji s prethodnim možda iz 3. stoljeća.

¹⁷⁵ O legiji I. *Minervia* usp. Ritterling 1925., 1420 - 1434. Pripadala je vojsci Donje Germanije s taborom u Boni. Vjerojatno su njezini odredi (*vexillationes*) došli u Sirmij zajedno s odredima drugih germanskih legija za Galijenova carevanja (Mirković 1971., 70).

¹⁷⁶ A. et J. Šašel 1963., 98.

¹⁷⁷ O legiji VIII. *Augusta* usp. Ritterling 1925., 1642 - 1664. Do 45. godine imala je tabor u Panoniji, potom u Meziji (45. - 69.), a od 70. godine pripadala je gornjogermanskoj vojsci.

87. (...)ratila Papija Sera(...) ([...]ratilla Papia Sera[...])

Vasilić 1958/9., 376-377

A. et J. Šašel 1963., 99, br. 275

Mirković 1971., 74, br. 43

... RATILLA PAPIA SERA ...

[...]ratilla Papia Sera[...]

Natpis je možda nadgrobnoga karaktera i nalazi se na ulomku arhitrava od bijelog mramora. Ime ženske osobe je nepotpuno.¹⁷⁸

88. Aurelija Asklepiodota (Aurelia Asc<l>epiodota)

Saria 1924/5., 160

Cermanović-Kuzmanović 1964., 99-100, br. 1

Mirković 1971., 74, br. 44

Dušanić 1979., 256-259

A. et J. Šašel 1986., 436, br. 3020

D M	D(is) M(anibus)
AVR ASCIE	Aur(elia) Asc<l>e-
PIODOTA VIXI	piodota vixi(t)
N XIIIIV AVR ALEX	(a)n(nis) XIIIIV Aur(elius) Alex-
5 SANDER S C P	5 sander s(trator?) c(onsularis?) P(annoniae?)
C P F	c(oniugi?) p(ientissimae?) f(ecit?) ¹⁷⁹

Natpis nadgrobnoga karaktera posvećen dušama pokojnika (*dis manibus*) nalazi se na sarkofagu od vapnenca, na kojemu su urezana poprsja mladića i djevojke, bogato uokvirena ornamenptom. Mladić je odjeven u vojničko odijelo s ogrtačem prebačenim preko desnoga ramena. Djevojka ima valovitu kosu razdijeljenu po sredini, a odjevana je u haljinu s dugim rukavima i u ogrtač. Desnu ruku, savijenu u laktu, položila je na grudi, dok u lijevoj savijenoj ruci drži jabuku. Bočne su strane sarkofaga također ukrašene. Aurelija Asklepiodota 14-godišnja je pokojnica kojoj je njezin suprug ili možda brat (?) podigao spo-

¹⁷⁸ A. et J. Šašel 1963., 99, predlažu dopunu [G]ratilla ili [Spe]ratilla.

¹⁷⁹ Konjektura za 5. i 6. redak natpisa prema Dušanić 1979., 257 - 258. Cermanović-Kuzmanović (1964., 99) i Mirković (1971., 74) za 5. redak imaju *s(orori) c(larissimae) p(osuit)*. Možda bi u 5. i 6. retku trebalo stajati *s(orori) c(larissimae) p(uellae) | c(larissimus) p(uer) f(ecit)*. To bi onda značilo da su Asklepiodota i Aleksandar bili brat i sestra i da su pri-padali najvišemu sloju sirmijskoga gradanstva.

menik. Istovjetnost gentilicia može upućivati i na srodstvo i na zajedničko podrijetlo građanskoga prava. Ipak, u prilog tomu da su muž i žena govore portreti na sarkofagu, dok mladost pokojnice nije ništa neuobičajeno.¹⁸⁰ Aurelije Aleksandar bio bi konzularni strator u Panoniji (*strator consularis Pannoniae*).¹⁸¹ Oba su kognomena (*Asclepiodota, Alexander*) grčkoga podrijetla.¹⁸² Natpis je iz druge polovice 3. stoljeća, točnije iz 280-tih godina.¹⁸³

89. Aurelija Rustika (Aurelia Rus[tica])

Mirković 1971., 75, br. 46

...	[...]
... LI	[...]li
QVI VIX AN ...	qui vix(it) an[n(is ...)]
ET AVR RVS ...	et Aur(elia) Rus[tica]
5 QVE VIX ANN ...	5 qu(a)e vix(it) ann[is ...]
AVR MV ...	Aur(elius) Mu[...]
ET AVR ...	et Aur(elius) [...]

Natpis je nadgrobnoga karaktera i nalazi se na ulomku mramorne stele. Spomenik je posvećen Aureliji Rustici i nepoznatoj muškoj osobi (možda njezinome suprugu). Posvetnici su također nepoznati (moglo bi se raditi o Rustičinim sinovima). Natpis bi bio iz 2/3. stoljeća (gentilicij *Aurelius*).

90. Aurelija Urska ([A]urelia Urska)

Mirković 1971., 75, br. 48

... VRELIAE VRSAE O ...	[... A]ureliae Ursae o[...]
... V VIXIT CVM S ...	[... q]u(ae) vixit cum s[...]
... SVS ? ...	[...sus ? [...]

¹⁸⁰ Dušanić 1979., 257 - 258. Usp. Gardner 1995., 44 - 48.

¹⁸¹ O stratorima usp. Lammert 1931., 329 - 330. Bili su to dočasnici premješteni iz postrojbe i dodijeljeni višim časnicima ili višim službenicima da se brinuo o njihovome konju i staji, a bili su zaduženi i za nabavku konja za vojsku ili za mjesne potrebe (možda je Aurelije Aleksandar tako nabavljao konje za sirmijski hipodrom). Ova je zadaća ostavljala mogućnost za zloporabu i znatnu zaradu. Spomen Panonije kao jedinstvene oblasti može se objasniti time što su u 3. stoljeću zbog teških vojnih prilika obje panonske pokrajine bile ujedinjene u jedno zapovjedno područje (Dušanić 1971., 258 - 259).

¹⁸² Barkócz 1964., 306, Dušanić 1979., 258.

¹⁸³ Cermanović-Kuzmanović 1964., 109, Mirković 1971., 74. Svrstan je u Barkócz 1964., 169.27.

Natpis nadgrobnoga karaktera nalazi se na ulomku stele od vapnenca. Pokojnica Aurelija Ursu živjela je s mužem nepoznati broj godina. Od imena posvetnika, zacijelo njezina supruga, ostala su možda sačuvana tri slova (*...Jsus*). Natpis bi mogao biti iz 2/3. stoljeća (gentilicij *Aurelius*).

91. L(...) Viktorina (L[...]Vic]torina)

Mirković 1971., 76-77, br. 56

...	[...]
ET L ...	et L[... Vic-]
TORIN /// IVG ...	torin[ae con]iug(i) [...]
T FL E ...	T(itus) Fl(avius) E[...]

Natpis je nadgrobnoga karaktera i nalazi se na ulomku spomenika od vapnenca koji je Tit Flavije E(...) posvetio supruzi Viktorini. Natpis možda pripada 2/3. stoljeću (gentilicij *Flavius*).

92. Greza (Gresa)

Mirković 1971., 80, br. 74

...	[...]
...VS OBITIS ...	[...b]us obitis [et]
GRESAE DASM ...	Gresae Dasm[eni]
VIVAE PATRON// BENE MERENTIB...	vivae patron[is] bene merentib[us]
5 MASTI LIBERTA	5 Masti liberta
POSVIT	posuit

Natpis je nadgrobnoga karaktera i nalazi se na ulomku spomenika što ga je Grezi, Dasmenovoj kćeri, još živoj (*vivae*) i drugim, nepoznatim i preminalnim osobama (*obitis*) postavila oslobođenica Masti. Greza je ilirsko ime.¹⁸⁴

93. Masti (Masti)

(za tekst vidi prethodni natpis)

Masti je bila oslobođenica (*liberta*) Greze i nepoznatih osoba kojima je kao svojim patronima podigla nadgrobni spomenik. Masti je vjerojatno tračko ime.¹⁸⁵

¹⁸⁴ Alföldy 1969., 213, Mirković 1971., 80.

¹⁸⁵ Mirković 1971., ibidem.

94. Flavija Januarija (Flavia Ianuaria)

Pinterović 1958., 30-31

Cermanović 1965., 100, br. 21

Mirković 1971., 83-84, br. 87

M Q VAL SEVERIANI EQV	M(anibus) Q(uinti) Val(erii) Severiani equ(iti)
COH III PRETORAE	coh(ortis) III pr(a)etor<ian>ae
QVI VIX ANN XVIII	qui vix(it) ann(is) XVIII
MES VIII D VIII	me(n)s(ibus) VIII d(iebus) VIII
5 FLAVIA IANVARIA MATER	5 Flavia Ianuaria mater
VIVA SIBI ET EIDEM	viva sibi et eidem
SEVERIANO OPTIMO	Severiano optimo
CARISSIMOQ POSVIT	carissimoq(ue) posuit

Natpis nadgrobnoga karaktera posvećen dušama pokojnika (*manibus*) nalazi se na sarkofagu od vapnenca. Lijevo od natpisnoga polja prikaz je ženske osobe u dugoj halji, a desno prikaz muške osobe s kopljem u ruci. Sarkofag je sebi i sinu Kvintu Valeriju Severijanu, konjaniku Treće pretorijske kohorte,¹⁸⁶ koji je živio 19 godina, 9 mjeseca i 8 dana, dala za života (*viva*) postaviti Flavija Januarija. Flavija Januarija je zacijelo pripadala višemu sloju sirmijskoga društva. Natpis je iz 2/3. stoljeća.¹⁸⁷

2.2 Ženska božanstva u sirmijskim natpisima

95. Libera (Libera)

CIL III 3234

Brunšmid 1906/7., 111, br. 231

Mirković 1971., 66, br. 21

LIBERO	Libero
ET · LIBERA	et. Libera(e)
AVG · FL · PA	Aug(ustis). Fl(avius). Pa-
TERNVS	ternus
5 V · S · L · M	5 v(otum). s(olvit). l(ibens). m(erito)

¹⁸⁶ O pretorijskom konjaništvu usp. Speidel 1994.

¹⁸⁷ Pinterović 1958., 31.

Natpis je zavjetnoga karaktera i nalazi se na žrtveniku od pješčanika koji je Flavije Paterno posvetio uzvišenima Liberu i Liberi radi ispunjenja zavjeta. Libera i Liber božanski su par osobito štovan u Panoniji.¹⁸⁸ Natpis je možda iz 2. ili 3. stoljeća.¹⁸⁹

96. Domna (D[omna])

CIL III 3236

Mirković 1971., 60-61, br. 2

D ...	D[omnae]
I · I DOMNO	<et>. Domno
/// ACR	[s]acr[um]
/// ABIVS	[...]abius
5 HLARVS	5 H(i)larus
V · S · L · M	v(otum). s(olvit). l(ibens). m(erito)

Natpis je zavjetnoga karaktera i nalazio se na danas izgubljenome žrtveniku koji je (...)abije Hilar posvetio pobliže neodređenome božanskom paru Domnu i Domni (u natisu je poredak obrnut) radi ispunjenja zavjeta.¹⁹⁰ Natpis je možda iz 2. ili 3. stoljeća.¹⁹¹

97. Dijana (Diana)

CIL III 3264 + p. 421

Mirković 1971., 84, br. 88

DIANAE SACRVM

Dianae sacrum

Natpis je posvetnoga karaktera i nalazi se na ulomku spomenika. Nepoznati je dedikant posvetio žrtvenik Dijani.

¹⁸⁸ O Liberi usp. Toutain 1904., 1191, Prescendi 1999., 140. Vidi i bilj. 18 - 19 u ovome tekstu.

¹⁸⁹ Svrstan je u Barkócz 1964., 352, 169.3.

¹⁹⁰ Dominus i domina su općenite oznake za božanstva (usp. Ihm 1903., 1301 - 1302).

¹⁹¹ Svrstan je u Barkócz 1964., 352, 169.4.

98. Nemeza (Nemesis)

CIL III 15136¹

Brunšmid 1901., 149

Brunšmid 1906/7., 117, br. 240

Mirković 1971., 67, br. 23

NEMESI

Nemesi

AVG

Aug(ustae)

SEP · PINNIS ?

Sep(timius). Pinnis ?

V · S L · M ·

v(otum). s(olvit) l(ibens). m(erito).

Natpis je zavjetnoga karaktera i nalazi se na žrtveniku od pješčanika koji je Septimije Pinis(?) posvetio Nemezi Uzvišenoj (*Augusta*) radi ispunjenja zavjeta. Nemeza je bila božica pravednosti i osvete.¹⁹² Njezin kult je bio raširen po čitavoj Panoniji.¹⁹³ Ime Pinis možda je ilirsko.¹⁹⁴ Natpis bi mogao biti s kraja 2. ili iz 3. stoljeća (gentilicij *Septimius*).

99. Božice (Deae)

I. Mirković 1971., 60, br. 1

DIS DEAB

Dis deab-

... S SAC

[u]s(que) sac(rum)

... ITIA /// VIT

[T]itia[nus? ... pos]uit?

... L · M ·

[v(otum). s(olvit).] l(ibens). m(erito).

II. Milošević-Milutinović 1958., 30 + sl. br. 31

A. et J. Šašel 1963., 97, br. 269

Mirković 1971., 63-64, br. 15

I O M

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

DIS DEABUS

dis deabus-

QVE PRO SE ET

que pro se et

SVIS C ANTONIVS

suis C(aius) Antonius

¹⁹² O Nemezi usp. Legrand 1908., 52 - 55, Herter 1935., 2238 - 2380, Stenger 2000., 818 - 819.

¹⁹³ O Nemezinu kultu u Panoniji usp. Herter 1935., 2361, Mócsy 1962., 732.

¹⁹⁴ Mirković 1971., 67.

5 VITALIS LEG II AD	5 Vitalis (centurio?) legionis II Ad(iutricis)
V S L M	v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)
TORQVATO	Torquato
ET IVLIANO COS	et Iuliano co(n)s(ulibus)

Prvi je natpis zavjetnoga karaktera i nalazi se na žrtveniku od pješčanika koji je neki Ticijan(?) posvetio bogovima i božicama radi ispunjenja zavjeta. Drugi je natpis zavjetnoga karaktera i nalazi se na žrtveniku od vapnenca koji je Jupiteru Najboljemu Najvećemu te bogovima i božicama za sebe i svoje posvetio Gaj Antonije Vital, možda centurion legije II. *Adiutrix*,¹⁹⁵ radi ispunjenja zavjeta. S obzirom na spomen konzula, natpis se može točno dатirati u 148. godinu.

100. Fortuna (Dea Fo[rtuna])

Mirković 1971., 61, br. 3

... V M · AV ...	[...] v M(arcus). Au[relius?]
... SI DEAE FO ...	[...]si? deae Fo[rtunae ...]
US · ...	us. [...]

Natpis je možda posvetnoga karaktera i nalazi se na ulomku mramorne ploče. Možda neki Marko Aurelije izvršio je posvetu Fortuni, božici sreće.¹⁹⁶ Natpis bi mogao biti iz druge polovice 2. stoljeća (prema imenu dedikanta).

Pregled građe

U obzir za studiju uzeto je sveukupno 88 natpisa,¹⁹⁷ od toga ih je 42 podrijetlom iz Siscije (brojevi 1-46), a 46 iz Sirmija (brojevi 47-100). Među siscijskim natpisima na njih 29 spominju se samo ženske osobe, na jedanaest isključivo ženska božanstva, a na dva i ženske osobe i ženska božanstva (29 = 43.2, 37 = 40.2). Osim toga, na tri se siscijska natpisa spominju po dvije ženske

¹⁹⁵ O legiji II. *Adiutrix* usp. Ritterlin 1935., 1437 - 1456. Od početka 2. stoljeća bila je smještена u Donjoj Panoniji s taborom u Akvinku.

¹⁹⁶ O Fortuni usp. Hild 1896., 1264 - 1277, Otto 1910a, 12 - 42, Graf 1998., 598 - 602. O njezinu kultu u Panoniji usp. Mócsy 1962., 734.

¹⁹⁷ Izuzeti su oni u kojima nepotpuna imena ženskih osoba nisu dokučiva. Radi se o tri natpisa iz Sirmija: *A X[P Q] | in pace [inno?-] | centi h[...] | tissim[...] | nae Fl[...] | 5iae po[suit]* (CIL III 6447); *[Depos]ita est | [...]oria* (CIL III 6448 + Brunšmid 1908/9., 193 - 194, br. 406); *[Dis] Manibus | [...]iae | [...]ance | [vixit a]nn(is) XXVI | 5 Iovius. Tus- | culanus. prae- | fec- | tus equit(um). | alae. Ityr(aeorum). | uxori optim(ae). | 10 castissim(ae). | [obs]equentissi- | [ma]le. piis- | sim(ae)* (CIL III 10222). U katalogu nije zbog nepotpunitosti posebno navedeno niti ime kćeri Cenije Urse (siscijski natpis br. 17a + b), ali je ubrojeno u statističke podatke. Iz analize su izuzeti i natpsi u kojima je ime ženske osobe u cijelosti izgubljeno.

osobe ($7 + 8, 17a + b, 22 + 23$), a na jednome čak šest (31-36). Među sirmijskim natpisima na njih 39 spominju se samo ženske osobe, a na sedam isključivo božanstva. Također, na sedam natpisa spominju se po dvije ($47 + 48, 57 + 58, 59 + 60, 65 + 66, 77 + 78, 83 + 84, 92 + 93$), a na jednome tri ženske osobe ($62 + 63 + 64$). Ukupno, riječ je o stotinu što ženskih osoba što božanstava. Natpsi su najvećim dijelom na latinskome, no tri su na grčkome jeziku, dva iz Siscije (18, 31-36), od kojih je jedan pisan latinskim slovima (18), te jedan iz Sirmija (72).

Što se tiče karaktera natpisa, od siscijskoga materijala 21 ih je nadgrobni, devet zavjetnih ($2, 3, 37 = 40.2, 39.1, 42.1, 43.1, 43.2, 44, 45$), sedam sigurno ($1, 4, 5, 26, 39.2, 41, 44.3$) i jedan vjerojatno posvetni (42), a po jedan nadgrobni ili zavjetni (18), zavjetni ili kletveni (31), odnosno zavjetni ili posvetni (40.1). Od sirmijskoga materijala 37 natpisa je sigurno, a dva su vjerojatno nadgrobna (74, 87), pet ih je zavjetnih (95, 96, 98, 99.1, 99.2), dok su dva posvetna (97, 100).

Od siscijskih natpisa 14 ih je sa žrtvenika ($1, 2, 3, 4, 26, 39.1, 39.2, 40.1, 41, 44.1, 44.2, 44.3, 45, 46$), 13 s nadgrobnih spomenika, stela ili ploča ($7+8, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17a + b, 19, 28, 29 = 43.2, 30, 38, 42$), osam sa sarkofaga ($6, 10, 20, 21, 22 + 23, 24, 25, 27$), dva s baza spomenika (5, 18), dva s pločica (31-36, $37 = 40.2$), jedan s urne (9), te jedan s pobliže neodređenoga spomenika (43.1). Od sirmijskih natpisa 34 ih je s nadgrobnih spomenika ili stela ($47 + 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57 + 58, 59 + 60, 61, 62 + 63 + 64, 65 + 66, 67 + 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77 + 78, 79, 80, 81, 82, 83 + 84, 86, 87, 89, 90, 91, 92 + 93$), četiri su sa žrtvenika (95, 96, 98, 99), tri sa sarkofaga (50, 88, 94), a po jedan s arhitrava (87), žrtvenoga spomenika (97) i posvetne ploče (100).

Što se tiče datacije natpisa, od siscijskoga materijala tri su opskrbljena preciznim datumom ili ih se može točnije datirati (1: 238. g., 5: 202. g., 45: 217. g.), jedan je iz 1. stoljeća (28), pet ih je iz 2. stoljeća ($3, 7 + 8, 9, 11, 44.3$), za tri se može pretpostaviti da su iz 2. stoljeća (13, 39.1, 39.2), tri su iz 2/3. stoljeća (6, 27, 40.1), za deset se može pretpostaviti da su iz 2/3. stoljeća (2, 18, 19, 20, 29, 31, 37, 43.1, 44.2, 45), pet ih je iz 3. stoljeća (4, 10, 12, 26, 30), za dva se može pretpostaviti da su iz 3. stoljeća (15, 22 + 23), jedan je iz 3/4. stoljeća (41), za dva se može pretpostaviti da su iz 3/4. stoljeća (14, 17a + b), jedan je iz 4. stoljeća (24), za dva se može prepostaviti da su iz 4/5. stoljeća (21, 25), a za četiri natpisa datacija je nepoznata (16, 38, 42, 44.1). Od sirmijskoga materijala tri su natpisa opskrbljena preciznim datumima ili ih se može točnije datirati (49: 161. ili 208. g.; 88: 280/290. g.; 99.2: 147. g.), tri su iz 2. stoljeća ($47 + 48, 53, 54$), za dva se može pretpostaviti da su iz 2. stoljeća (69, 100), jedan je iz 2/3. stoljeća (94), za osam se može pretpostaviti da su iz 2/3. stoljeća (52, 55, 89, 90, 91, 95, 96, 98), četiri ih je iz 3. stoljeća (72, 75, 83 + 84, 85), za jedan se može pretpostaviti da je iz 3. stoljeća (86), po dva su iz 3/4. stoljeća (49, 50) i iz 4. stoljeća (56, 76), petnaest ih je iz 4/5. stoljeća ($57 + 58, 59 + 60, 61, 62 + 63 + 64, 65 + 66, 67$,

68, 70, 71, 73, 77 + 78, 79, 80, 81, 82), za jedan se može pretpostaviti da je iz 4/5. stoljeća (74), a za četiri je natpisa datacija nepoznana (87, 92 + 93, 97, 99.1).

Tablica 1: Ženske osobe

Redni broj	Ime ženske osobe	Karakter natpisa	Vrsta spomenika	Datacija
1.	Lucilija Lucila	posvetni	žrtvenik	238. g.
2.	Cecilija Rufina	zavjetni	žrtvenik	2/3. st. ?
3.	Valerija Saturnina	zavjetni	žrtvenik	2. st.
4.	Longinija Ingenua	posvetni	žrtvenik	rano 3. st.
5.	Fulvija Plautila	posvetni	baza za kip	202. g.
6.	Septimija Matrona	nadgrobni	sarkofag	2/3. st.
7.	Krispija Celerina	nadgrobni	spomenik	2. st.
8.	Priska			
9.	Julija Florentina	nadgrobni	urna	2. st.
10.	Mulvija Rufina	nadgrobni	sarkofag	3. st.
11.	Poncija Viktorina	nadgrobni	spomenik	2. st.
12.	Urbika	nadgrobni	spomenik	3. st.
13.	Elija Matrona	nadgrobni	spomenik	2. st. ?
14.	Amancija	nadgrobni	spomenik	3/4. st. ?
15.	Aurelija Rufina	nadgrobni	ploča	3. st. ?
16.	Krispija	nadgrobni	spomenik	?
17.a	Cenija Urska	nadgrobni	spomenik	3/4. st. ?
17.b	(...)na			
18.	Januarija	nadgrobni / posvetni	baza spomenika	2/3. st. ?
19.	Krecijana	nadgrobni	spomenik	2/3. st. ?
20.	Emilija Maksimijana	nadgrobni	sarkofag	2/3. st. ?
21.	Mesila	nadgrobni	sarkofag	3/4. st. ?
22.	Septimija Marcela	nadgrobni	sarkofag	3. st. ?
23.	Kasija Kandida			
24.	Severila	nadgrobni	sarkofag	4. st.
25.	Felicisima	nadgrobni	sarkofag	4/5. st. ?
26.	Ingenuja Rufina	posvetni	žrtvenik	3. st.
27.	Nevija Romanija	nadgrobni	sarkofag	2/3. st.
28.	Mucija Korintija	nadgrobni	stela	rano 1. st.
29.	Aurelija Venerija	nadgrobni	spomenik	2/3. st. ?
30.	Maksimila	nadgrobni	ploča	kraj 3. st.
31.	Januarija	zavjetni / kletveni	pločica	2/3. st. ?
32.	Festa			
33.	Optata			
34.	Karpa			
35.	Laberis			
36.	Certa			
37.	Volcenija Maksima	zavjetni	tabula ansata	2/3. st. ?
38.	Anzija	nadgrobni	ploča	?
47.	Julija Festa	nadgrobni	spomenik	1. pol. 2. st.
48.	Anicija A(...).ina			

Redni broj	Ime ženske osobe	Karakter natpisa	Vrsta spomenika	Datacija
49.	Elija Viktorija	nadgrobni	stela	161. ili 208. g.
50.	Aurelija Makrina	nadgrobni	sarkofag	3/4. st. ?
51.	Maksimina	nadgrobni	stela	3/4. st.
52.	Aurelija Florentina	nadgrobni	spomenik	2/3. st. ?
53.	Helvija	nadgrobni	spomenik	2. st.
54.	Rufila	nadgrobni	spomenik	2. pol. 2. st.
55.	Aurelija Urbika	nadgrobni	spomenik	2/3. st. ?
56.	Aurelija Doroteja	nadgrobni	stela	4. st.
57.	Aurelija Aminija Ursicina	nadgrobni	stela	4/5. st.
58.	Artemidora Fortunata	nadgrobni	stela	4/5. st.
61.	Geroncija	nadgrobni	stela	4/5. st.
62.	Aulija Kvintila	nadgrobni	spomenik	4/5. st.
63.	Aulija Maksima			
64.	Aulija Kvintina			
65.	Aurelija Urbika Inaka	nadgrobni	stela	4/5. st.
66.			stela	
67.	Maksima	nadgrobni	stela	4/5. st.
68.	Sekundina	nadgrobni	stela	4/5. st.
69.	Flavija Severina	nadgrobni	spomenik	2. st. ?
70.	Petronila	nadgrobni	stela	4/5. st. ?
71.	Domicija Maksimina	nadgrobni	stela	4/5. st.
72.	Kalipona	nadgrobni	stela	3. st.
73.	Paula	nadgrobni	stela	4/5. st.
74.	Bonomija	nadgrobni ?	stela	4/5. st.
75.	Konkordija	nadgrobni	spomenik	3. st.
76.	Herenija Viktorina	nadgrobni	spomenik	4. st.
77.	Lupicina Maksimijana	nadgrobni	stela	4/5. st.
78.				
79.	Petronija	nadgrobni	stela	4/5. st.
80.	Valerija Helena	nadgrobni	stela	4/5. st.
81.	Tercija	nadgrobni	stela	4/5. st.
82.	Elpida	nadgrobni	stela	4/5. st.
83.	Elija Procela	nadgrobni	spomenik	1. pol. 3. st.
84.	Elija Bazilisa			
85.	Aurelija Bona	nadgrobni	spomenik	3. st.
86.	Verina	nadgrobni	spomenik	3. st. ?
87.	(...)ratila Papija Sera(...)	nadgrobni ?	arhitrav	?
88.	Aurelija Asklepiodota	nadgrobni	sarkofag	280/290. g.
89.	Aurelija Rustika	nadgrobni	stela	2/3. st. ?
90.	Aurelija Urska	nadgrobni	stela	2/3. st. ?
91.	L(...) Viktorina	nadgrobni	spomenik	2/3. st. ?
92.	Greza Masti	nadgrobni	spomenik	?
94.	Flavija Januarija	nadgrobni	sarkofag	2/3. st.

Tablica 2: Ženska božanstva

Redni broj	Žensko božanstvo	Karakter natpisa	Vrsta spomenika	Datacija
39.1	Cerera	zavjetni	žrtvenik	2. st. ?
39.2		posvetni	žrtvenik	2. st. ?
40.1	Izida	zavjetni / posvetni	žrtvenik	2/3. st.
40.2 = 37		zavjetni	tabula ansata	2/3. s t. ?
41	Venera	posvetni	žrtvenik	3/4. st. ?
42	Dijana	posvetni ?	stela	?
43.1	Kibela	posvetni	spomenik	2/3. st. ?
43.2 = 29		nadgrobni	spomenik	2/3. st.
44.1	Junona	zavjetni	žrtvenik	?
44.2		zavjetni	žrtvenik	2/3. st. ?
44.3		posvetni	žrtvenik	2. st.
45	Silvane	zavjetni	žrtvenik	2/3. st. ?
46	Viktorija	zavjetni	žrtvenik	22. 5. 217. g.
95	Libera	zavjetni	žrtvenik	2/3. st.
96	Domna	zavjetni	žrtvenik	2/3. st.
97	Dijana	posvetni	spomenik	?
98	Nemeza	zavjetni	žrtvenik	2/3. st.
99.1	Božice	zavjetni	žrtvenik	?
99.2		zavjetni	žrtvenik	148. g.
100	Fortuna	posvetni	ploča	2. pol. 2. st. ?

Obrada građe: ženske osobe**1. Jedna carska sudbina**

Najistaknutija ženska osoba koja se spominje u postojećemu zbiru siscijskih i sirmijskih natpisa bez ikakve je sumnje Publij Fulvija Plautila, supruga Marka Aurelija Antonina Karakale. Njezin otac bio je Gaj Fulvije Plaucijan, svemoćni prefekt pretorija cara Septimija Severa.¹⁹⁸ O njezinoj žalosnoj sudbini, o kojoj pripovijedaju literarni izvori, već smo nešto rekli, a svjedočanstvo s tim u vezi pruža i siscijski natpis, jedan od rijetkih sačuvanih natpisa koji je sadržavao Plautilino ime.¹⁹⁹ Njegova je kamena šutnja dovoljno rječita jer je caričino ime izbrisano: jasan znak da se spomen na nju imao zatrti za sva vremena.

Datum Plautilina rođenja nije poznat. Djetinjstvo joj je zacijelo bilo uobičajeno za dijete uglednika i moćnika. Dobivala je poduku u znanosti i raznim korisnim umijećima, posebno u glazbi i plesu, što ukazuje na to da ju je otac odmalena pripremao za udaju u carsku obitelj.²⁰⁰ Ovo se zbivalo u vrijeme kad je Plaucijan već imao izuzetan utjecaj u državi pa se može pret-

¹⁹⁸ O Plaucijanu usp. Stein 1910a, 270 - 278. Prefekt pretorija bio je 197 - 205. godine.

¹⁹⁹ Usp. Stein 1910c, 285.

²⁰⁰ Dion Kasije, 75.14.5, kazuje kako je Plaucijan inzistirao na tome da joj isključivo eunusii budu služe učitelji u glazbi i drugim umjetnostima. O odgoju ženske djece u rimskome društvu usp. Friedlaender 1934., 231 - 237.

postaviti da je razdoblje Plautilina djevojaštva trajalo u 190-tim godinama. Stoga je moguće da se rodila u drugoj polovici 180-tih godina i da je otprije bila Karakalina vršnjakinja, možda nešto starija.²⁰¹ Plaucijan je na kćer gledao očito kao na sredstvo za ostvarenje vlastitih političkih ambicija koje će ga kasnije stajati i glave. Napokon je Plaucijan uspio postići to da je Sever zatražio Plautilinu ruku u ime svoga sina Karakale.²⁰² Navodno je cara na to potakla i želja da ukroti mladića poznata po neobuzdanu ponašanju.²⁰³ Iz razdoblja kad je Plautila bila Karakalina zaručnica (*sponsa*) potječe i siscijski natpis. Vjenčanje je uslijedilo 9.-15. travnja 202. godine.²⁰⁴ Plautila je službeno dobila naslov *Auguste* (nosila ga je još kao zaručnica što potvrđuje i siscijski natpis), a njezin je otac postao tast i rođak careva, tj. Septimija Severa i Karakale (*socer et consocer Augustorum, necessarius Augustorum, odnosno adfinis Augustorum*), te je imenovan i konzulom za 203. godinu.²⁰⁵ Prema zapisu suvremenoga povjesnika, koji je kao senator nazočio svadbenoj svečanosti, Plautilin miraz dostajao je za pedeset žena kraljevskoga dostojanstva. Darovi su se javno nosili od glavnoga trga do palače, a zatim su najugledniji uzvanici pribivali svečanome objedu, na kojemu su uživali u kraljevskoj i u barbarskoj, vjerojatno istočnjačkoj raskoši, dok se na jelovniku nudila ne samo uobičajena kuhanja hrana, već i sirova kao i žive životinje.²⁰⁶

No, braku od samoga početka nije bio suđen uspjeh. Karakala je na njega bio prinuđen očevom voljom, a osim toga je mrzio Plaucijana koji se prema njemu odnosio svisoka i pokudljivački.²⁰⁷ Zbog toga je prezirao Plautilu i otvoreno joj pokazivao neprijateljstvo. Odbijao je spavati i jesti s njome i često prijetio da će ubiti i nju i njezinu oca čim preuzme punu carsku vlast.²⁰⁸ Nesklon je izvor, duduše, naziva besramnim stvorenjem,²⁰⁹ no to je vjerojatno više odraz opće netrpeljivosti prema njezinu ocu, negoli prema njoj samoj.²¹⁰ U takvome je ozračju Plautila mogla računati jedino na očevu potporu. Redovito se znala ocu požaliti na mužev postupak i time je dodatno poticala razdor između Plaucijana i Karakale, jer je prefekt pretorija bio sve nesnošljiviji prema mladome zetu.²¹¹ Naposljeku, nepunih tri godine nakon

²⁰¹ Karakala se rodio 4. travnja vjerojatno 188. godine (Kienast 1996., 162).

²⁰² Dion Kasije, 75.15.2, *Vita Severi*, 14.8.

²⁰³ Herodijan, 3.10.5.

²⁰⁴ Kienast 1996., 165.

²⁰⁵ Stein 1910a, 273 - 274, Kienast 1996., 165.

²⁰⁶ Dion Kasije, 76.1.2.

²⁰⁷ Dion Kasije, 76.3.1.

²⁰⁸ Herodijan, 3.10.8.

²⁰⁹ Dion Kasije, 76.3.1: ἀναιδεστάτη οὐσία.

²¹⁰ Usp. Herodijan, 3.12.3.

²¹¹ Dion Kasije, 76.2.5, Herodijan, 3.10.8. U *Vita Antonini Caracalli*, 1.7, kaže se da je Karakala zamrzio Plaucijana zbog njegove okrutnosti (*Plautiani odium crudelitatis causa concepit*).

vjenčanja zbio se rasplet: Septimije Sever je 22. siječnja 205. godine Plaucijana smijenio i pogubio pod optužbom da je težio za carskom vlašću i snovao smrt vladajućoj carskoj obitelji.²¹² Kad se ovo odigralo, navodno je netko isčupao nekoliko dlačica iz brade mrtvoga Plaucijana i odnio ih Plautili i Juliji Domni, supruzi Severovoj i majci Karakalinoj, prouzročivši kod prve jad, a kod druge radost²¹³ (očit pokazatelj da je Plaucijan uspio protiv sebe izazvati i Severovu ženu). Nad Plaucijanom je zatim bila izrečena *damnatio memoriae*, posjedi su mu zaplijenjeni, a rođaci i prijatelji izloženi progonu. Sin Gaj Fulvije Plaut Hortenzijan i kći Fulvija Plautila, od koje se Karakala smjestio razveo i kojoj je bio oduzet naslov *Auguste*, prognani su na Liparu, otok osamdesetak kilometara udaljen od Mesane (d. Mesina).²¹⁴ Karakala je na svaki način pokušavao postići Plautilino umorstvo, ali su ona i njezin brat u progonstvu mogli živjeti u relativnoj sigurnosti.²¹⁵ Ipak, Karakalina je osvetoljubivost i mržnja došla na svoje odmah nakon smrti Septimija Severa (4. veljače 211. godine). Još u istome mjesecu u kojem je nastupio na prijestolje dao je ubiti i Plautilu i njezina brata, ujedno naredivši da se izbriše svaka spomena na njih.²¹⁶ Plautili tada zacijelo nije bilo ni dvadesetpet godina. Osudi nije izmakao niti natpis iz Siscije, spomen na vremena kad je Plautila uživala u najvišim počastima.

2. Ime i dob

Izuvezvi Fulviju Plautilu koja ionako ne pripada pokrajinskomu, siscijskomu okružju, u analiziranim natpisima spominje se ukupno 87 ženskih osoba, od toga 38 iz Siscije, a 49 iz Sirmija. Pretež dvodijelna imena, ima ih 43 (19 iz Siscije, a 24 iz Sirmija), a jedno je ime trodijelno (87). U siscijskomu materijalu jedno je ime nesigurno (38), jedno nije dokraja poznato (17b), a sedam ih je dopunjeno (1, 7, 8, 12, 17a, 21). U sirmijskomu materijalu nesigurno je 11 imena (55, 62, 63, 64, 67, 68, 71, 73, 79, 80, 82), četiri nisu dokraja poznata (48, 87, 91), a petnaest ih je dopunjeno (53, 56, 57, 61, 70, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 81, 89, 90, 92).²¹⁷

U Sisciji su četiri ženske osobe s istim gentilicijem: dvije Aurelije (15, 29) i dvije Septimije (6, 22). Osam ih ima isti kognomen: dvije su Januarije (18, 31), dvije Matrone (6, 13) i četiri Rufine (2, 10, 15, 26). Četiri ženske

²¹² Stein 1910a, 274 - 276, Fluß 1923., 1976.

²¹³ Dion Kasije, 76.4.4.

²¹⁴ Dion Kasije, 76.6.3. Herodijan, 3.13.3, 4.6.3, ima neprecizno Siciliju kao mjesto progonstva. Usp. Stein 1910a, 277, 1910c, 288, Rohden 1896., 2442.

²¹⁵ Herodijan, 3.13.2. Herodijan, 3.13.3, spominje da su na raspolaganju imali dovoljno sredstava za ugoden život, dok Dion Kasije, 76.6.3, kaže da su živjeli u stalnom strahu i bijedi, bez obilja u životnim potrepštinama.

²¹⁶ Dion Kasije, 77.1.1, Herodijan, 4.6.3. Usp. Stein 1910b, 278, 1910c, 288, Rohden 1896., 2444.

²¹⁷ O rimskim imenima usp. Schulze 1904., Kajanto 1965., 1966. O odnosu rimske genitilicije i kognomena usp. Reichmuth 1956. Za grčka imena usp. Bechtel - Fick 1894.

osobe sigurno (10, 11, 26, 28) i jedna možda (17a) nose iste gentilicije kao i muške osobe spomenute u natpisu. Jedna ženska osoba ima osobno ime koje odgovara gentiliciju muške osobe u natpisu (12: Urbika i Gaj Urbicije Firmo), a još jednoj je gentilicij vjerojatno istovjetan gentiliciju muške osobe iz drugoga natpisa (37: Volcenija Maksima + 3: Gaj Volcenije Luperko). Imena su uglavnom latinska, no jedno je grčko (34). Ženskih osoba s carskim gentilicijama ima šest: dvije Aurelije (15, 29), jedna Elija (13), jedna Julija (9) i dvije Septimije (6, 22).

U Sirmiju je osamnaest ženskih osoba s istim gentilicijem: tri su Aulije (62, 63, 64), deset Aurelija (50, 52, 55, 56, 57, 65, 85, 88, 89, 90), tri Elije (49, 83, 84) i dvije Flavije (69, 94). Osam ih ima isti kognomen: po dvije su Maksime (63, 67), Maksimine (51, 71), Urbike (55, 65) i Viktorine (76, 91). Devet ženskih osoba nosi iste gentilicije kao i muške osobe spomenute u natpisu (48, 50, 55, 69, 83, 84, 85, 88, 89). Imena su najvećim dijelom latinska, no zamjetan je broj i grčkih (56, 57, 59, 72, 80, 82, 84, 88), a korpus sadrži po jedno ilirsko (92) i tračko ime (93). Inaka (66) vjerojatno je također domaće ime. Ženskih osoba s carskim gentilicijama ima šesnaest: deset Aurelija (50, 52, 55, 56, 57, 65, 85, 88, 89, 90), tri Elije (49, 83, 84), dvije Flavije (69, 94) i jedna Julija (47).

Carski gentiliciji zajednički ženskim osobama iz Siscije i Sirmija su Aurelija (15, 29 - 50, 52, 55, 56, 57, 65, 85, 88, 89, 90), Elija (13 - 49, 83, 84) i Julija (9 - 47). Prema raspoloživim podacima nositeljice carskoga gentilicia Septimija prisutne su samo u Sisciji (6, 22), a gentilicija Flavija samo u Sirmiju (69, 94). Jedini zajednički necarski gentilicij je Valerija (3 ? 80). Ostali necarski gentiliciji bili bi Anicija (48), Aulija (62, 63, 64), Cecilija (2), Cenija (17a), Domicija (71), Emilija (20), Herenija (76) Ingenuja (26), Krispija (7), Longinija (4), Lucilija (1), Mucija (28), Mulvija (10), Nevija (27), Papija (87), Poncija (11), Kasija (23) i Volcenija (37).

Kognomeni i imena zajednički ženskim osobama iz Siscije i Sirmija su Florentina (9 - 51), Januarija (18, 31 - 94), Maksima (37 - 63), Maksimijana (20 - 78), Urbika (12 - 55, 65), Ursu (17 - 90) i Viktorina (11 ? 76, 91). Ostali kognomeni i imena su Amancija (14), Aminija (57), Anzija (38), Artemidora (59), Asklepiodota (88), Bazilisa (84), Bona (85), Bononija (74), Celerina (7), Certa (36), Doroteja (56), Elpida (82), Festa (32), Fortunata (60), Geroncija (61), Greza (92), Helena (80), Helvija (53), Inaka (66), Ingenua (4), Kalipona (72), Karpa (34), Konkordija (75), Korintija (28), Krecijana (19), Krispija (16), Kvintila (62), Kvintina (64), Laberis (35), Lucila (1), Lupicina (77), Makrina (50), Maksimila (30), Maksimina (51, 71), Marcela (22), Masti (93), Matrona (6, 13), Mesila (21), Optata (33), Paula (73), Petronija (79), Petronila (70), Priska (8), Procela (83), Romanija (27), Rufila (54), Rufina (2, 10, 15, 26), Rustika (89), Saturnina (3), Sekundina (68), Severina (69), Tercija (81), Ursicina (58), Venerija (29), Verina (86) i Viktorija (49).

Životna dob ženskih osoba bila je zabilježena u svega pet natpisa iz Siscije (17, 19, 20, 22, 38) i možda četrnaest natpisa iz Sirmija (47, 50, 51, 52, 54, 58, 62 + 63, 67, 71, 72, 80?, 88, 89, 90). Podaci nisu poznati s pet natpisa zbog njihove oštećenosti (17a, 19, 38, 71, 89, 90). Predodžba o dobi može se dobiti na još četiri natpisa iz Siscije (21, 24, 25, 29) i dva natpisa iz Sirmija (73, 78).

U siscijskim natpisima točna je dob poznata za kćer Cenije Urse koja je preminula kao četverogodišnjakinja (17b), za Emiliju Maksimijanu (20) koja je umrla s navršenih 37 godina i za Septimiju Marcelu (22) koja je umrla u dobi od dvadeset godina. Zajedno najstarija pokojnica je Mesila (21) koja je sa suprugom proživjela 38 godina, dok su Severila (24) i Felicisima (25) proživjele devet, odnosno trinaest godina. Uzmemo li u obzir da su djevojke u rimsko vrijeme zakonski bile podobne za udaju već s dvanaest godina, možemo pretpostaviti da je Mesila umrla u pedesetima, a Severila i Felicisima u dvadesetim godinama života. Za Aureliju Veneriju (29) se prema izrazima *virgo i flos iuventutis* može zaključiti da je isto tako umrla mlada.

U sirmijskim natpisima točna je dob poznata za više ženskih osoba. Ursicina (58) umrla je kao trogodišnjakinja, Aulija Maksima (63) kao petogodišnjakinja, a Kalipona (72) kao devetogodišnjakinja, Julija Festa (47) i Aulija Kvintila (62) preminule su obje kao 12-godišnjakinje, Aurelija Asklepiodota (88) kao 14-godišnjakinja, Maksimina (51) kao 27-godišnjakinja, Aurelija Makrina (50) kao 35-godišnjakinja, dok je Rufila (54), najstarija među njima, umrla kao 70-godišnjakinja. U slučaju Aurelije Florentine (52) i Maksime (67) navode se još precizniji podaci: prva je umrla u dobi od pet godina i 67 dana, a druga u dobi od devet godina, četiri mjeseca i šest dana. Za Maksimijanu (78) na temelju izraza *virgo* također se može zaključiti da je umrla mlada. Isti izraz stoji i uz 12-godišnju Auliju Kvintilu. Još mlada je umrla Paula (73) koja je *filia infans*, jednako kao i trogodišnja Ursicina.

Prema raspoloživim podacima sveukupno je u prvome desetljeću života umrlo vjerojatno sedam ženskih osoba (17b, 52, 58, 63, 67, 72, 73), u drugome desetljeću vjerojatno njih pet (29, 47, 62, 78, 88), u trećem desetljeću vjerojatno četiri (22, 24, 25, 51), u četvrtome desetljeću dvije (20, 50), u šestome desetljeću vjerojatno jedna (21) i u osmome desetljeću također jedna (54). Brojnost osoba preminulih u prva tri desetljeća života (omjer iznosi 16 : 4) slaže se s prepostavkom da je očekivana prosječna životna dob u rimsko vrijeme bila niža od trideset godina, čak bliža dvadesetog.²¹⁸

²¹⁸ Usp. Gardner 1995., 47.

3. Podrijetlo i društveni položaj

Podrijetlo ženskih osoba u Sisciji i Sirmiju pokazuje svu raznolikost pokrajinskoga gradskog središta. Siscijanke nedvojbeno italskoga podrijetla su Poncija Viktorina (11), Urbika (12), Kasija Kandida (23) i Nevija Romanija (27),²¹⁹ vjerojatno zapadnjakinje su Longinija Ingenua (4) i Ingenuja Rufina (26),²²⁰ iz grčkih i istočnih krajeva su Aurelija Rufina (15) i Mucija Korintija (28),²²¹ a domaćega su podrijetla Valerija Saturnina (3), Septimija Matrona (6), Krispija Celerina (7), Amancija (14) i Aurelija Venerija (29).²²² Italiskoga su podrijetla vjerojatno i Lucilija Lucila (1), Cecilija Rufina (2),²²³ Julija Florentina (9), Mulvija Rufina (10),²²⁴ Cenija Urska (17a), Emilija Maksimijana (20)²²⁵ i Septimija Marcela (22).²²⁶ Podrijetlom sa Zapada ili iz Italije možda su i Krecijana (19), Severila (24), Felicisima (25), Maksimila (30), Volcenija Maksima (37) i Anzija (38).²²⁷ Istočnjakinje su vjerojatno obje Januarije (18, 31),²²⁸ premda druga Januarija pripada skupini ženskih osoba povezanih s Dalmacijom. To su Festa (32), Optata (33), Karpa (34), Laberis (35) i Certa (36).²²⁹ Unatoč latinskim imenima (*Festa, Optata, Certa*), možda su sve bile podrijetlom s Istoka. Do-

²¹⁹ Barkóczi 1964., 260.

²²⁰ Barkóczi 1964., 260. Gentilicij *Longinius* tipičan je Germaniju (Mócsy 1959., 155), premda ga se nalazi posvuda (Alföldy 1969., 94), a *Ingenuius* za Zapad, odnosno za galsko - germanske pokrajine (Barkóczi 1964., 301, Alföldy 1969., 90).

²²¹ Mócsy 1959., 211, 57.3, Barkóczi 1964., 260. Mucijin kognomen *Corinthia* (Korinćanka) upućuje na to da je možda bila Grkinja, budući da su se robovima često nadjevala imena prema mjestu rođenja. Moguće je i da je njezin gospodar, kao obrazovana osoba (lijecnik), imao na umu i njezine osobne čarje (Korint je bio na glasu po nagomilanome umjetničkom blagu i stoga je predstavljao svojevrstan simbol profinjenosti).

²²² Mócsy 1959., 25, 211, 57.2, 6, 212, 57.21, Barkóczi 1964., 260. Valerija Saturnina i Krispija Celerina su možda bile iz Dalmacije.

²²³ Gentiliciji *Caecilius* i *Lueilius* česti su u sjevernoj Italiji (Mócsy 1959., 152, 156).

²²⁴ Florentinin muž Gaj Sempronije Sever bio je zacijelo Italik (Barkóczi 1964., 260), a Rufinin Marko Mulvije Narcis potomak Italca (Barkóczi 1964., 260). Inače, kognomen *Florentinus* / *Florentina* sjevernoitalskoga je porijekla (Mócsy 1959., 174), iako valja istaknuti da ga je nakon Marka Aurelija Antonina preuzeo i domaće stanovništvo (Barkóczi 1964., 312). Gentilicij *Mulvius* čest je u sjevernoj Italiji (Mócsy 1959., 157).

²²⁵ Gentilicij *C(a)enius* i kognomen *Ursus* karakteristični su za Italiju i keltska područja (Mócsy 1959., 194, Barkóczi 1964., 326, Alföldy 1969., 68, 318). Gentilicij *Aemilius* i kognomen *Maximianus* česti su u sjevernoj Italiji (Mócsy 1959., 150, Barkóczi 1964., 318).

²²⁶ Njezina majka Kasija Kandida je bila italskoga podrijetla.

²²⁷ Kognomen *Severilla* čest je u južnoj Galiji (Barkóczi 1964., 324), *Maximilla* u keltskim oblastima (Alföldy 1969., 242), posebice u južnoj Galiji (Barkóczi 1964., 318), a *Felicissima* osobito u Italiji, djelomično među oslobođenicima (Alföldy 1969., 201).

²²⁸ Oba su natpisa grčka, a ime je možda semitskoga podrijetla (Alföldy 1969., 220), iako postoji mogućnost da je riječ o latinskom obliku keltskoga imena (Mócsy 1959., 176).

²²⁹ Barkóczi 1964., 260.

maćega podrijetla možda su Priska (8),²³⁰ Elija Matrona (13), Krispija (16)²³¹ i Mesila (21).²³²

Sirmijke italskoga podrijetla moglo bi biti Julija Festa (47), Anicija A(...)jina (48),²³³ Helvija (53), Rufila (54),²³⁴ Aulija Kvintila (62), Aulija Maksima (63), Aulija Kvintina (64),²³⁵ Paula (73), Bononija (74), Herenija Viktorina (76) i Papija (87).²³⁶ Zapadnoga ili italskoga podrijetla možda su bile još Sekundina (68), Verina (86) i Aurelija Urska (90).²³⁷ Iz grčkih i istočnih krajeva podrijetlo su možda vodile Aurelija Doroteja (56), Aurelija Aminija (57), Artemidora (59),²³⁸ Fortunata (60),²³⁹ Geroncija (61), Kalipona (72), Valerija Helena (80), Elpida (82), Elija Bazilisa (84) i Aurelija Asklepiodota (88).²⁴⁰ Domaćega podrijetla su s većom ili manjom vjerojatnošću bile Elija Viktorija (49),²⁴¹ Aurelija Makrina (50), Maksimina (51),²⁴² Aurelija Florentina (52),²⁴³ Aurelija Urbika (55), Ursicina (58),²⁴⁴ još jedna

²³⁰ Obitelj joj je vjerojatno bila iz Dalmacije (usp. Mócsy 1959., 211, 57.2). Kognomen *Priscus / Prisca* bio je ondje čest (Alföldy 1969., 273).

²³¹ Analogijom prema Septimiji Matroni (6) i Krispiji Celerini (7).

²³² Ime bi moglo biti ilirskoga podrijetla (Alföldy 1969., 247).

²³³ Kognomen *Festa* bio je raširen u Italiji (Mócsy 1959., 174, Barkóczi 1964., 312, Alföldy 1969., 203), kao i gentilicij *Anicius* (Mócsy 1959., 150, Alföldy 1969., 57).

²³⁴ Za kognomen *Helvia* usp. Alföldy 1969., 89. Doduše, čini se da je njezin muž bio Sirijac (*terra Syria genitus*). Ime *Rufilla* je u Panoniji rijetko (Mócsy 1959., 188).

²³⁵ Gentilicij *Aulius* karakterističan je za sjevernu Italiju (Mócsy 1959., 151).

²³⁶ *Paullus / Paulla* je često u Italiji i u keltskim pokrajinama (Alföldy 1969., 261). *Bononia* bi kao i *Florentina* bilo sjevernoitalskoga podrijetla. Gentilicij *Herennius* čest je u sjevernoj Italiji (Mócsy 1959., 155, Alföldy 1969., 89), a *Papius* u južnoj Italiji (Alföldy 1969., 107).

²³⁷ Kognomen *Secundinus / Secundina* bio je čest u keltskim područjima, izuzevši Hispaniju (Alföldy 1969., 290; usp. i Mócsy 1959., 189, Barkóczi 1964., 323), a kognomen *Lupicina*, kao izvedenica od *Lupa*, osobito u Italiji i na Zapadu (usp. Alföldy 1969., 234). Kognomen *Ursus / Urska* karakterističan je za Italiju i keltska područja (Mócsy 1959., 194, Barkóczi 1964., 326, Alföldy 1969., 318). Kognomen *Verinus / Verina* bio je čest u keltskim i germanskim krajevima, kao i u sjevernoj Italiji (Mócsy 1959., 196, Barkóczi 1964., 327, Alföldy 1969., 324).

²³⁸ *Dorothea, Aminia* i *Artemidora* su grčka imena (Barkóczi 1964., 285, 305).

²³⁹ Ime *Fortunatus / Fortunata* često je nakon Marka Aurelija Antonina među slobodnjacima iz istočnih krajeva (Mócsy 1959., 175, Barkóczi 1964., 313).

²⁴⁰ *Gerontia, Kallipónç, Helena, Elpis, Basilissa* i *Asclepiodota* grčka su imena (Barkóczi 1964., 306, 313, Alföldy 1969., 163, 192, 211, 214). Doduše, valja primijetiti da su imena *Helena* i *Elpis* bila osobito raširena u Italiji (Barkóczi 1964., 313, Alföldy 1969., 192).

²⁴¹ Naglasila je da joj je dijete bilo iz Donje Panonije. Kognomen *Victor / Victoria* bio je čest u vojničkim pokrajinama (Barkóczi 1964., 327 - 328; usp. i Alföldy 1969., 327).

²⁴² Bila je podrijetlom iz Dalmacije (*de provincia Dalmatia*).

²⁴³ Barkóczi 1964., 285.

²⁴⁴ Njezin otac (*Flavius Sanctus*) možda je bio domaćega podrijetla. Kognomen *Ursicinus / Ursicina* bio je inače čest u Italiji i u keltskim pokrajinama (Alföldy 1969., 317).

Aurelija Urbika (65), Inaka (66), Maksima (67), Flavija Severina (69),²⁴⁵ Petronila (70),²⁴⁶ Domicija Maksimina (71), Konkordija (75),²⁴⁷ Lupicina (77), Maksimijana (78), Petronija (79), Tercija (81), Elija Procela (83),²⁴⁸ Aurelija Bona (85), Aurelija Rustika (89), L(...) Viktorina (91), Greza (92)²⁴⁹ i Flavija Januarija (94). Masti (93) podrijetlom je vjerojatno bila iz Trakije.²⁵⁰ Dakako, treba neprestano na umu imati da u većini slučajeva podrijetlo i etnička pripadnost nositelja imena nije sa sigurnošću odrediva. Zaključivanje na temelju latinskih i grčkih imena traži izuzetan oprez. Metodički bi pogrešno bilo pretpostaviti da je nositelj latinskoga imena nužno govorio latinskim jezikom i bio iz Italije. Isto vrijedi i za osobe s grčkim imenima jer nije nužno da su potjecale iz Grčke ili iz istočnih krajeva u kojima se govorilo grčkim jezikom.²⁵¹ Stoga je i ova analiza dobrim dijelom samo nagađanje. Sigurna jest činjenica da se u panonskim gradovima moglo naći stanovništvo gotovo iz svih krajeva Rimskoga Carstva. Tomu se ne treba čuditi jer je oblast Ilirika bila granično područje i poveznica između Istoka i Zapada.

I što se tiče društvenoga položaja, vidljiva je raznolikost. Najvišemu društvenom sloju Siscije pripadale su Lucilija Lucila (1), Mulvija Rufina (10), Poncija Viktorina (11), Urbika (12), Cenija Urska (17a), Ingenuja Rufina (26) i Nevija Romanija (27). Suprug Lucilije Lucile bio je gradski vijećnik, duumvir i svećenik Gornje Panonije, a sin gradski vijećnik. Obojica su pripadali i viteškome staležu (*equites Romani*). Sin Mulvije Rufine bio je svećenik carskoga kulta, brat Poncije Viktorine svećenik carskoga kulta i pisar (*scriba*) municipija Faustinijana, možda brat Cenije Urse pripadao je mjesnom viteškom plemstvu (*vir egregius*), a brat Ingenuje Rufine bio je gradski vijećnik, svećenik carskog kulta, općinski blagajnik i načelnik udruge centonarija. Najuglednija je među njima bila Nevija Rufina kao žena senatorskoga dostojanstva (*clarissima femina*). Višemu društvenom sloju vjerojatno su pripadale i Valerija Saturnina (3), Septimija Matrona (6), Elija Matrona (13), Emilija Maksimijana (20), Mesila (21), Septimija Marcela (22), Kasija Kandida (23), Severila (24), Felicisima (25) i Anzija (38). To se može zaključiti prema spomenu očeva imena u natpisu (3: *Quinti filia*, 13: *Publii filia*, 38: *Gnaei filia*), još nekome sudioniku u natpisu (3: Gaj Volcenije

²⁴⁵ Ime njezina oca (*Gogaenus*) vjerojatno je keltsko (usp. bilj. 158).

²⁴⁶ Barkóczi 1964., 285.

²⁴⁷ Ime *Concordia* je često kod domaćega stanovništva (Mócsy 1959., 170, Barkóczi 1964., 307).

²⁴⁸ U ovom obliku ime se pojavljuje samo u Panoniji (Barkóczi 1964., 321). Kognomen *Procilla* (od *Proculus*) bio je posvuda poznat, osobito u Italiji, ali i na Istoku (Alföldy 1969., 274).

²⁴⁹ *Gresa* je ilirsko ime (Alföldy 1969., 213, Mirković 1971., 80).

²⁵⁰ *Masti* je vjerojatno tračko ime (Mirković 1971., 80).

²⁵¹ O tome usp. Alföldy 1969., 16 ss.

Gajev sin Luperko, 6: konzularni beneficijar Marko Aurelije Glabron, 25: gospodin Viktorin), te prema vrsti i kakvoći spomenika (3: mramorni žrtvenik, 6: sarkofag od bijelog mramora, 20: sarkofag, 21: sarkofag, 22 + 23: sarkofag, 24: sarkofag od vapneca, 25: sarkofag, 38: mramorna ploča). Srednjemu društvenom sloju pripadale bi Cecilija Rufina (2), Longinija Inguela (4), Krispija Celerina (7), Priska (8), Julija Florentina (9), Amancija (14), Aurelija Rufina (15), Krispija (16), Januarija (18), Krecijana (19), Aurelija Venerija (29), Maksimila (30) i Volcenija Maksima (37). Nižim slojevima pripadale su oslobođenica (*liberta*) Mucija Korintija (28) te niskorodene ili čak robinje Januarija (31), Festa (32), Optata (33), Karpa (34), Laberis (35) i Certa (36).

Najvišemu društvenom sloju Sirmija pripadale su Julija Festa (47), Anicija A(...)ina (48), Flavije Severina (69) i Aurelija Asklepiodota (88). Otac i brat Julije Feste, odnosno muž i sin Anicije A(...)ine bili su gradski vijećnici, otac Flavije Severine bio je gradski vijećnik, kvestor, duumvir i načelnik obrtnika, dok je vjerojatno suprug Aurelije Asklepiodote bio konzularni strator Panonije. Moguće je da su Asklepiodota i muški sudionik u natpisu bili brat i sestra senatorskoga dostojanstva (*clarissima puella, to jest clarissimus puer*),²⁵² što bi značilo da su pripadali samome vrhu sirmijskoga građanstva. Višemu društvenome sloju vjerojatno su pripadale Aurelija Makrina (50), Helvija (53), Geroncija (61), Papija (87) i Flavija Januarija (94). To se može pretpostaviti i na temelju njihovih većih imovnih mogućnosti. Tako je Aurelija Makrina sahranjena u sarkofag, Helvija je dala sastaviti pjesničku posvetu koja je urezana na spomenik od bijelog mramora, Papijino trosložno ime nalazi se na arhitravu od bijelog mramora, dakle riječ je o velikome spomeniku, dok je Flavija Januarija dala sina sahraniti u sarkofag od vapneca. Što se tiče Geroncije, njezin je suprug bio đakon, klerik višega reda, pa prema tome i ugledni član kršćanske općine. Srednjemu društvenom sloju moglo bi pripadati Elija Viktorija (49), Maksimina (51), Aurelija Florentina (52), Rufila (54), Aurelija Urbika (55), Aurelija Doroteja (56), Aurelija Aminija (57), Ursicina (58), Artemidora (59), Fortunata (60) Aulija Kvintila (62), Aulija Maksima (63), Aulija Kvintina (64), Aurelija Urbika (65), Inaka (66), Maksima (67), Sekundina (68), Petronila (70), Domicija Maksimina (71), Kalipona (72), Paula (73), Bononija (74), Konkordija (75), Herenija Viktorina (76), Lupicina (77), Maksimijana (78), Petronija (79), Valerija Helena (80), Tercija (81), Elpida (82), Elija Procela (83), Elija Bazilisa (84), Aurelija Bona (85), Verina (86), Aurelija Rustika (89), Aurelija Ursu (90), L(...) Viktorina (91) i Greza (92). Nižim slojevima pripadala je oslobođenica (*liberta*) Masti (93).

²⁵² Usp. bilj. 179.

4. Žena i obiteljski odnosi

Polazeći od stanovništva da žena kao supruga i majka čini okosnicu svake obitelji, daleko najvažniji aspekt s obzirom na ženin položaj u antičkome društvu njezina je obiteljska uloga. Upravo epigrafska građa pruža dragocjeno svjedočanstvo o obiteljskim odnosima.²⁵³ Većina žena spomenutih u siscijskim natpisima bila je udana i imala je potomstvo. Supružnike su imale Lucilija Lucila (1: Gaj D [...] Viktorin), Cecilija Rufina (2: Gaj Hej Kapiton), Septimija Matrona (6: Marko Aurelije Glabron), Krispija Celerina (7: Marko Minicije Saturnin), Priska (8: Minicije Kalvo), Julija Florentina (9: Gaj Sempronije Sever), Mulvija Rufina (10: Marko Mulvije Narcis), Amancija (14: Aurelije Regin Aleksije), Aurelija Rufina (15: Aurelije Nikandar), Emilija Maksimijana (20: Flavije Ursin), Mesila (21: Roman), Severila (24: Marcellin), Felicisima (25: Viktorin) i Maksimila (30: *uxor*). Udane su vjerojatno bile i Valerija Saturnina (3: Gaj Volcenije Luperko), Poncija Viktorina (11: Domicije Crescent²⁵⁴), Elija Matrona (13: *sui*), Krispa (16: *coniux*), Cenija Ursu (17a: Flavije Tibef [...]l), Kasija Kandida (23: možda Septimije Marcel²⁵⁵), Ingenuja Rufina (26: *sui*) i Nevija Romanija (27: Klecije Romulijan, Aurelije Kalemer²⁵⁶). Publike Elije Julijan, koji je Aureliji Veneriji posvetio nadgrobni spomenik, možda je bio njezin zaručnik. Osobit je slučaj oslobođenice Mucije Korintije koja je po svemu sudeći bila milosnica (*concubina*) Marka Mucija Hegetora i s njime je kao robinja zacijelo živjela u suložništvu (*contubernium*) jer je rimska pravna praksa branila brak između slobodne i neslobodne osobe, kao i između robova, a Mucija je zacijelo tek testamentarno bila oslobođena.²⁵⁷

Prema podacima iz natpisa potomstvo su imale Lucilija Lucila (1: sin Gaj D [...] Viktorinjan), Krispija Celerina (7: sin Minicije Celer Certo), Priska (8: sin Marko Minicije Saturnin), Mulvija Rufina (10: sin Marko Mulvije Narcisijan), Emilija Maksimijana (20: sin Flavije Maksimijan) i Kasija Kandida (23 + 24: kći Septimija Marcella), a zacijelo i Cecilija Rufina (2: *sui*), Elija Matrona (13: *sui*), Krispija (16: *mater*), Cenija Ursu (17: kći [...]na) i Ingenuja Rufina (26: *sui*).

Prema sirmijskim natpisima udane su bile Anicija A(...)ina (47: Gaj Julije Civil), Maksimina (51: Gorgonije), Helvija (53: *uxor*), Rufila (54: *matrona*), Aurelija Urbika (55: Aurelije [...]l), Aurelija Aminija (57: Flavije Sankto), Geroncija (61: Makarije), Aurelija Urbika (65: Flavije Martinijan),

²⁵³ O latinskoj nadgrobnoj epigrafiji i obiteljskome životu u rimsko carsko doba usp. Saller - Shaw 1984. (principat), Shaw 1984. (dominat).

²⁵⁴ Možda joj je bio zaručnik. O zarukama usp. Gardner 1995., 52 - 55.

²⁵⁵ Prema imenu Kandidine kćeri Septimije Marcele.

²⁵⁶ Prema jednoj pretpostavci možda su to bili njezini othranjenici, odnosno posinci, nahočad (usp. bilj. 78).

²⁵⁷ U vezi s konkubinama usp. Tregiari 1981., 59 - 81, Gardner 1995., 65 - 69. O robinjama i oslobođenicama usp. Gardner 1995., 207 - 234.

Domicija Maksimina (71: *compar*), Herenija Viktorina (76: [...] Var), Lupicina (77: Maksim), Elpida (82: *coniux*), Elija Procela (83: Elije Ingenuo), Elija Bazilisa (84: Septimije Dekorat), Aurelija Bona (85: Restitucije Silvan), Verina (86: [...] Samin), Aurelija Asklepiodota (88: Aurelije Aleksandar²⁵⁸), L(...) Viktorina (91: Tit Flavije E[...]), a to se može pretpostaviti i za Eliju Viktoriju (49: N. N.), Aureliju Makrinu (50: možda Aurelije Justin²⁵⁹), Aurelija Ursu (90: N. N.) i Flaviju Januariju (94: možda Kvint Valerije Sever²⁶⁰). Potomstvo su imale Anicija A(...)ina (47 + 48: sin Gaj Julije Flor i kći Julija Festa), Elija Viktorija (49: sin ili kći), Aurelija Makrina (50: sin Aurelije Justinijan), Aurelija Aminija (57 + 58: kći Ursicina), Aurelija Urbika (65 + 66: kći Inaka), Lupicina (77 + 78: kći Maksimijana) i Flavija Januarija (94: sin Kvint Valerije Severijana), a po svemu sudeći i Rufila (54), Tercija (81) i Aurelija Rustika (89).

Odabrani natpsi svjedoče o raznim obiteljskim relacijama – u obzir su uzete samo one usredotočene oko ženske osobe – koje je prema sadržaju posvete moguće podijeliti u nekoliko skupina. Najučestalije su muž → žena (6, 7, 15, 21, 24, 25, 29, 30, 38 [?], 50 [?], 51, 71, 82, 88, 90), žena → muž (9, 10, 14, 27, 48, 53, 55, 57, 61, 65, 83, 84, 85, 86) i roditelji → djeca (10: majka → sin, 18 [?], 19, 22 + 23: majka → kći, 47 + 48: majka → sin i kći, 49: majka → sin ili kći, 52, 57 + 58: majka → kći, 65 + 66: majka → kći, 67: otac → kći [?], 72, 73, 75, 76 [?], 77 + 78: otac i majka → kći, 94: majka → sin). Iza njih slijede djeca → roditelji (7: sin → otac i majka, 12: kći → otac [?], 68: kći → otac, 69: kći → otac, 79: kći → otac, 81 [?], 89: sinovi → otac i majka [?]), žena → njezini (2, 13, 26), otac i djeca → majka (16[?], 20: otac i sin, 54 [?]), sestra → brat (11), brat → sestra (17a [?]), sestra → sestra (62 + 63 + 64).

Analiza također pokazuje da preteže jezgreni tip obitelji u kojemu osnovicu čine supružnici ili supružnici i njihova djeca. U zbiru siscijskih natpisa postoji devet sigurnih primjera u kojima se spominju supružnici bez naznake o drugim članovima obitelji (3, 6, 9, 14, 15, 21, 24, 25, 30), s time da je u još jednome slučaju žena vjerojatno imala dva supružnika (27), u dva se možda radi o zaručnicima (11, 29), a u jednome o patronu i njegovoj priležnici (28). U pet primjera riječ je o obiteljima koju čine supružnici i djeca (1, 10, 16, 17, 20), dok se u dva natpisa spominje samo jedan supružnik s djetetom (12, 22 + 23). Vlastite su obitelji vjerojatno imale i Elija Matrona (13) i Ingenuja Rufina (26), dok je Anziji (38) natpis možda posvetio suprug. U zbiru sirmijskih natpisa postoji 13 sigurnih primjera u kojima se spominju supružnici bez naznake o drugim članovima obitelji (51, 53, 55, 61, 71, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 90, 91). U vjerojatno jedanaest primjera radi se o obiteljima koju čine supružnici i djeca (47 + 48, 52, 54, 57 + 58, 65 + 66, 72, 73, 75, 77 + 78, 81

²⁵⁸ Doduše, mogao bi joj biti i brat.

²⁵⁹ Prema imenu Makrinina sina Justinijana.

²⁶⁰ Prema imenu Januarijina sina Kvinta Valerija Severijana.

[?], 89 [?]), a u sedam se natpisa spominje samo jedan supružnik s djetetom (49, 50, 67, 68, 69, 79, 94). Zbog oštećenosti natpisa nije moguće točno utvrditi o kojoj se vrsti obitelji radilo u slučaju Herenije Viktorine (76) i Greze (92). Vjerojatno u tri siscijska i sirmijska natpisa se uz supružnike spominje i član svoje (11: brat Poncije Viktorine, 17: brat Cenije Urse, 85: brat Aurelije Bone). U jednom se slučaju sigurno zna da je vjerojatni šurjak bio ujedno i baštinik (85), a to se može pretpostaviti i u ostala dva primjera.

Svjedočanstva u siscijskim i sirmijskim natpisima o proširenim obiteljima su neznatna. To se s određenom vjerojatnošću može pretpostaviti za dva slučaja iz Siscijske. U prvoj primjeru spominju se supružnici Gaj Hej Kapiton i Cecilija Rufina koji vrše posvetu za zdravlje svoje i svih svojih (2: *suorumque omnium*), sintagma koja upućuje na brojnost obitelji, a u drugome riječ je o tri naraštaja za koje se čini da su živjeli zajedno (7 + 8: djed Minicije Kalvo i baka Priska, otac Marko Minicije Saturnin i majka Krispija Celerina, unuk Minicije Celer Certo).

Brojnost potomstva prema dostupnim podacima iz natpisa ukazuje na to da je riječ o malim obiteljima što odgovara činjenici da je u rimsko vrijeme smrtnost kod djece bila vrlo visoka.²⁶¹ S jednim djetetom je 21 siscijska i sirmijska obitelji, od toga s muškim ih je šest (1, 7, 10, 20, 50, 94), sa ženskim četrnaest (12, 17, 22 + 23, 52, 57 + 58, 65 + 66, 67, 68, 69, 72, 73, 75, 77 + 78, 79), a za jedno je dijete neodredivo kojega je spola (49). S dvoje djece možda su dvije obitelji (47 + 48, 89 [?]). Iz obitelji s dvoje djece bile su možda i Poncija Viktorina (11: brat Poncije Lupo), Cenija Urska (17a: brat Cenije [...]an), Ingenuja Rufina (26: brat Gaj Ingenuje Rufinijan) i Aurelija Bona (85: brat Aurelije Marcije). S troje djece su također dvije obitelji (19: braća Lucernije i Gaudencije, sestra Krecijana, 62 + 63 + 64: sestre Aulija Kvintila, Aulija Maksima i Aulija Kvintina).

Valja napomenuti da se u devet siscijskih i sirmijskih natpisa navodi jedino ženska osoba s time da u jednome slučaju ona vrši posvetu za sebe i svoje (13), vjerojatno u pet slučajeva netko za nju (18, 70, 74, 80, 87), a u tri slučaja ona to čini za samu sebe (4, 37, 59). Udovički ili samački status može se zaključiti za velik broj žena iz Siscijske i Sirmija (9, 10, 12, 13, 14, 23, 27, 28, 48, 49, 53, 55, 57, 61, 65, 68, 69, 79, 83, 84, 85, 86, 94). Premda je rimска država svojim zakonodavstvom nastojala potaknuti žene na udaju, u kasnoantičkome, kršćanskem Rimskom Carstvu samački život žena bio je sve prisutnija pojava.²⁶² Trajanje braka točno je poznato iz četiri natpisa (20: 19 godina i 9 mjeseca, 21: 38 godina, 24: 9 godina, 25: 13 godina), a u nekoliko se natpisa može izvesti prema dobi djece (10: barem 27 godina, 17: barem 5 godina, 48: barem 21 godinu, 50: barem 3 godine, 57: barem 4 godine), kao i prema dobi supružnika (88: kratkotrajan brak jer je Aurelija

²⁶¹ S tim u vezi na odgovorajućim mjestima usp. Durand 1959/60., Parkin 1992., Saller 1994., Shaw 1996.

²⁶² Usp. Arjava 1996., 157 - 192.

Asklepiodota umrla u dobi od 14 godina). Tri natpisa u kojima je točno poznato trajanje braka (21, 24, 25) pripadala su kršćanima. Potreba za isticanjem godina provedenih u braku za kršćane je proizlazila i iz naučavanja Crkve o ravnopravnosti bračnih drugova, nerazješivosti ženidbe i obveznoj bračnoj vjernosti.²⁶³ Osobit slučaj u odabranim natpisima čine đakon Makarije i Geroncija (61). Crkva na Istoku dopuštala je brak viših klerika, ali se tražilo da on u svakome pogledu bude bespriješoran, odnosno da su oba supružnika stupila u brak djevičanski i uvijek bili vjerni jedan drugomu. Onaj tko u trenutku ređenja nije bio oženjen, nije kasnije mogao sklopiti brak. Na Zapadu se postavlja i ozakonjuje zahtjev da su klerici viših redova, ako su oženjeni, nakon ređenja dužni obdržavati potpunu uzdržljivost.²⁶⁴ Svakako bi se od Geroncija, nakon suprugove smrti, očekivalo da živi u udovičkoj pobožnosti. Na kraju treba istaknuti da u siscijskim i sirmijskim natpisima pretežu civilne obitelji, no ima i devet vojničkih (6, 7, 9, 28, 55, 57 + 58, 85, 86, 94). Obitelji mjesnih i pokrajinskih dužnosnika i službenika također je devet (1, 10, 12, 26, 47 + 48, 69, 83, 84, 88). Brakovi vojnika bili su pravno nevaljani, što je pogađalo prava njihovih supruga i djece, iako su se brak i već odraslo potomstvo mogli legalizirati nakon otpusta iz vojske.²⁶⁵ Možda su u nekim siscijskim i sirmijskim slučajevima bračne zajednice vojnika bile naknadno ozakonjene (7, 55) ili su u pitanju neformalni izrazi. (6, 9, 57, 85, 86)

5. Voljena žena i žena koja voli

Iz znatnoga broja siscijskih i sirmijskih natpisa moguće je iščitati kakvi su bili međuljudski odnosi između osoba spomenutih u njima. To se posebno odnosi na natpise nadgrobнога karaktera u kojima pojedini epiteti i izbor riječi vjerno odražavaju bol za pokojnikom ili pokojnicom, odnosno ljubav koju su prema njima osjećali oni koji su ih nadživjeli. Svaki taj natpis nosi u sebi mali intimnu ispovijed, ali je ona okrenuta prema svima: njezina je temeljna svrha da kroz sva vremena svjedoči svijetu o nečijem životu. Nema sumnje da su u većini slučajeva postavljaci spomenika prepustali klesarima da na temelju već postojećih obrazaca urežu tekst na nadgrobni spomenik, no jednak tako ne treba dvojiti u to da su iza svakog izraza stajali istinski osjećaji. Još jači dojam ostavljaju natpisi koji su prožeti literarnim elementima i odišu pjesničkim duhom. U takvim se slučajevima može s punim pravom govoriti o sepulkralnoj poeziji (*carmina sepulcralia*), premda među odabranim siscijskim i sirmijskim natpisima ne nalazimo prave pjesničke epitafe. Sepulkralna poezija ne izražava samo intimne osjećaje, nego nosi i

²⁶³ Usp. Baus 1972., 338 - 339, 199., 380 - 387. Upravo u vezi s kršćanskom ravnopravnosću bračnih drugova neobičan je slučaj Viktorina i Felicisime (25) jer se on naziva gospodarom (*dominus*), vjerojatno u odnosu na suprugu. Bio bi to pokazatelj više patrijarhalnoga pogleda na bračne odnose ili možda podatak u prilog pretpostavci da je natpis falsifikat.

²⁶⁴ O tome usp. Baus 1995., 265-268.

²⁶⁵ Gardner 1995., 39-40, 144. Usp. i Campbell 1978., 153 - 166.

obilježja prosvjednoga pjesništva: u epitafima nerijetko dolazi do izražaja sasvim izravni protest protiv gospodara ljudske sudbine koji roditeljima oduzimaju djecu, djeci roditelje, mužu suprugu, supruzi muža, ljubavniku ljubavnici, ljubavnici ljubavnika. Promjena nastupa s kršćanstvom. Smrt u kršćanskim epitafima doživljava se kao nagrada i radosno iščekivanje uskršnua, u duhu kršćanskoga vjerovanja.²⁶⁶

Natpis koji je Publike Elije Julijan posvetio svojoj prerano preminuloj ljubavnici ili zaručnici Aureliji Veneriji (29) ne samo da je prožet pjesničkim elementima, već odiše i istinskom boli za mladom ženom: prenježnu je djevojku (*pientissima virgo*) ugrabila zbog ljepote i cvijeta mladosti nenadana smrt (*ob honorem et florem iuventutis subita morte occupata*). Kao da se može osjetiti i Julijanova ogorčenost na okolnosti izvan njegove moći koje su mu otele (*occupatae mi*) voljeno biće. Maksimilu (30) imenom nepoznati suprug naziva predragom ženom (*uxor carissima*), a sebe njezinim prijateljem (*amicus*) i hvali joj vrline (*merita magna*). Cjeloviti tekst natpisa najbolje oslikava osjećaje koji su obuzimali muža kad se prisjećao supruge: (...) *postavio svojoj predragoj supruzi Maksimili. Tvoje slave i hvale trajat će kod višnjih, i da si barem, poživjevši svome prijatelju, primila natrag za svoje velike zasluge, ti ugrabljena iz braka.* Najopsežniji nadgrobni natpis posvetio je Flavije Ursin u vlastito ime i sina Flavija Maksimijana preminuloj suprugi Emiliji Maksimijani (20): *Bogovima Manima i Maksimijani Emiliji i njezinoj vječnoj sigurnosti. Živjela sam 37 godina premilome mužu svojemu Flaviju Ursinu, a u 38. sam godini uzašla i ispustila dušu svoju. Stoga me vi mrtvi kojima su me nenadano pozvali višnji bogovi primitive sa što manje muke. Moje je kosti u ovaj dobro sazdani sarkofag položio premili muž moj Flavije Ursin i sin Flavije Maksimijan. I poslije svega ovoga ostajte zdravo! Flavije Ursin za života je načinio i podigao predragoj i najčednijoj suprugi Maksimijani Emiliji s kojom je živio 19 godina i 9 mjeseca. Nalažem da me moj baštinik poslije smrti moje položi u ovaj sarkofag... Maksimijana čovjek bješe i mrtva je. Ovaj spomenik baštinik ne naslijede.* Sasvim je očita silna ljubav koju je Flavije Ursin osjećao prema suprugi. Superlativni epiteti, iako uobičajeni u epitafima, pojačavaju ovdje dojam neprežaljena gubitka. Koliko je Ursin volio Maksimijanu oslikava i činjenica što je sina prozvao po njoj (Maksimijana > Maksimijan). Sudeći prema izrazima premili muž (*dulcissimus maritus*), predraga i najčednija supruga (*coniux carissima et castissima*), kao i prema naznačenome trajanju braka, njihov je zajednički život bio skladan (*bene concordans matromonium*, rimske pravnim rječnikom). Osim toga, Ursin nalaže da ga se nakon smrti položi u sarkofag u kojemu počiva njegova draga. Klauzula *hoc monumentum heredem non sequitur* trebala je osigurati da će zauvijek počivati uz nju. U još jednome pjesničkom natpisu, samo fragmentarno očuvanom, Helvija (53) tuguje za suprugom Sirijcem i za sretnim zajedničkim životom prije nego što ga je napustio da bi prebivao u

²⁶⁶ Usp. Rendić-Miočević 1987., 13 - 16.

krajevima gdje vlada Jupiter Stigijski. Fragmentarno je sačuvan i u naznaka-ma također pjesničkim ozračjem prožet natpis u kojemu se spominje Gnejeva kći Anzija (38). Nje se možda prisjeća suprug.

Tuga za preminulim osobama i nježno sjećanje na njih izvire snažno i iz natpisa koji ne sadrže literarne značajke. Julija Florentina (9), Elija Procela (83) i Elija Bazilisa (84), koje su možda bile srodnice ili prijateljice, prisjećaju se svaka svoga predragog supruga (*coniux carissimus*) Gaja Sempronija Severa, Elija Ingenua i Septimija Dekorata. Predragome mužu i sinu (*maritus et filius carissimi*) spomenik je posvetila Mulvija Rufina (10). Amancija (14), svjesna koliko je značila mužu Aureliju Reginu Aleksiju, u natpisu se naziva dragom suprugom (*cara coniux*). Marko Minicije Saturnin predragom suprugom (*coniux carissima*) naziva Krispiju Celerinu (7), spominjući se u natpisu i ljubljena sina (*gratus filius*) Minicija Celera Certa koji je možda bio prozvan po majci (Celerijana > Celer) kao i zaslužnih roditelja (*bene merentes*) Minicija Kalva i Priske. Gubitak Aurelije Rufine (15) njezin je muž Aurelije Nikandar doživio osobito teško: ona je nadasve poslušna, stidljiva i nevina supruga (*coniux obsequentissima adque pudicissima et innocentissima*). Možda je to s ponosom i tugom naglasio jer se muževi koje je poznavao nisu time mogli pohvaliti. Nadasve poslušna (*coniux obsequentissima*) bila je i Elpida (82) čiji nepoznati suprug podiže spomenik i za nju i za sebe. U ovim se epitetima iščitava i muški pogled na skladni bračni život. Predragoj družici svojoj (*compar sua carissima*) Maksimini iz Dalmacije (51) Gorgonije je posvetio nadgrobni spomenik na koji je dao urezati njezino i svoje poprsje. Aurelija Aleksandra snašla je tragedija na samome početku bračnoga života: njegova je prenježna supruga (*coniux pientissima*) Aurelija Asklepiodota (88) umrla vrlo mlada, kao 14-godišnjakinja. I Aleksandar je na sarkofag dao urezati svoje i njezino poprsje.

Gubitak djeteta nešto je najteže što može snaći čovjeka, to je neprežaljeni događaj u životu roditelja: neizmjerna je bol oca ili majke koji nadžive svojega potomka bez obzira na podrijetlo, društveni položaj, civilizacijske odrednice ili povjesno razdoblje. Spomenuli smo već Mulviju Rufinu koja je izgubila "predragoga" 26-godišnjeg sina Marka Mulvija Narcisijana i Aureliju Urbiku koja je ostala bez "premile" kćeri Inake. Nepoznati su roditelji posvetili natpis preminuloj djeci, sedmogodišnjemu Lucerniju, rođenome mu četverogodišnjem bratu (*frater ipsius germanus*) Gaudencijanu i njihovoj sestri Krecijani (19). Nema u njemu epiteta koji dodatno svjedoče o boli zbog tragedije, ali je ona nazočna kao sama činjenica o smrti. Velika tuga izvire iz jednostavno sročena natpisa što ga je Kasija Kandida (23) posvetila predragoj kćeri (*carissima filia*) Septimiji Marcelli (22), 20-godišnjoj pokojnici. I Elija Viktorija (49) ostala je bez djeteta, sina ili kćeri. Devetogodišnjoj Kaliponi (72) posvećen je pjesnički natpis koji pripovijeda o jadu života bez djece. Ista je muka zadesila i Konkordijine roditelje (75). Neutješni roditelji podižu spomenik Aureliji Florentini (52) koja je na svijetu boravila pet godina i 67 dana. Kćeri Maksime (67), koja je živjela devet godina, četiri mjeseca

ca i šest dana, kratko se prisjeća zacijelo otac Jovin. Predragu kćer, nadasve nevino dijete (*carissima filia infans innocentissima*) Paulu (73) izgubili su nepoznati roditelji, zabilježivši u natpisu i točan datum smrti. Snažna je bol shrvala i Flaviju Januariju, majku pretorijanskoga konjanika: *Manima. <Grob> Kvinta Valerija Severijana, konjanika Treće pretorijanske cohorte, koji je živio 19 godina, 9 mjeseca i osam dana. Flavija Januarija, majka, živa je postavila sebi i istome, najboljemu i najdražemu Severijanu.* Čini se da je Januarija na sarkofag dala također urezati sinov i svoj portret. Podrobno navođenje dobi ili datuma smrti zoran su pokazatelj koliko je roditelje – osobite majke – pogodila smrt njihova djeteta i vječno svjedočanstvo koliko im je svaki zajednički trenutak bio dragocjen.

Možda još veći jad, bez obzira na to je li epitaf obogaćen izrazima nježnosti, izvire iz natpisa u kojima se komemorira gubitak cijele obitelji. Anicija A(...)na (48) izgubila je 50-godišnjega supruga Gaja Julija Civila, 20-godišnjega sina Gaja Julija Flora i 12-godišnju kćer Juliju Festu (47). Netko, zacijelo ojađeni muž i otac položio je u sarkofag suprugu Aureliju Makrinu (50) i sina Aurelija Justinijana koji je doživio svega godinu dana i pet mjeseca, dok je Aurelija Urbika (65) ostala bez supruga i kćeri: *Flaviju Martinijanu pratitelju svome predragom i Inaki premiloj kćeri nadasve privržena majka. U boli je <mužu> i kćeri postavila spomenik.*

Bratska i sestrinska ljubav dolazi do izražaja u nekoliko natpisa. Poncija Viktorina (11) i možda njezin suprug Domicije Krescent milih su srca (*dulcibus animis*) podigli spomenik Ponciju Lupu. Cenije (...)an sahranio je sestru Ceniju Ursu (17a), njezinu muža Flavija Tibe(...) i njihovu imenom nepoznatu četverogodišnju kćer (17b), davši urezati i portrete pokojnika. Aulija Kvintina (64) za sebe je i sestre Auliju Kvintilu (62) i Auliju Maksimu (63) podigla spomenik. Neki natpsi svjedoče i o dužnim iskazima poštovanja djece prema roditeljima. Urbika (12) posvetila je spomenik vjerojatno ocu Gaju Urbiciju Firmu, Sekundina (68) sahranila je na listopadske kalende preljubazna oca (*pater piissimus*), a također preljubaznu ocu (*pater pientissimus*) Titu Flaviju Severu Gogenu spomenik je posvetila kći (*filia*) Flavija Severina (69). Nepoznatu ocu i majci Aureliji Rustici (89) spomenik su podigli vjerojatno sinovi.

Premda su natpsi u kojima se pokojnici nazivaju zaslужnima (*bene merens*) ili su izrazi privrženosti uopće izostali suzdržaniji u emotivnome naboku, to ne znači nužno da se iza toga nisu skrivali istinski osjećaji. Rufila (54) zaslужna je matrona (*matrona bene merens*), a Domicija Maksimina (71) zaslужna družica (*compar bene merens*). Carski je stražar Flavije Sankto zaslужan muž (*vir meus, bene meritus*) Aurelije Aminije (57), a centurion Restitucije Silvan zaslужan suprug (*coniux bene merens*) Aurelije Bone (85). Masti (93) podiže spomenik zaslужnim patronima (*bene merentes*), među njima i Grezi, Dazmenevoj kćeri (92). Marko Aurelije Glabrión načinio je sarkofag za sebe i suprugu (*coniux*) Septimiju Matronu (6). Nedostatak epiteta nadomješta slika: na sarkofagu su urezani prikazi pokojnika kao svje-

dočanstvo o zajedničkome mjestu vječnoga počinka. I Elija Matrona (13) odabrala je šturi pristup: kaže samo da je nadgrobni spomenik dala načiniti za sebe i svoje. U vezi s Januarijom (18) netko je tek izrazio nadu u vječni život. Kršćanke Mesilu (21), Severilu (24) i Felicisimu (25) u kamene su grobove položili njihovi supruzi Roman, Marcelijan i Viktorin. Roman je Mesilin *conpater* (pobratim) i *maritus* (muž), osoba s kojom je proživjela trideset i osam godina života. Marcelijan se naziva Severilinim čovjekom (*vir*) i mužem (*maritus*). Puni tekst natpisa glasi: *U ovom je sarkofagu Severila, sluškinja Kristova, koja je sa čovjekom svojim živjela neprekidno devet godina. Nakon njezine se smrti muž Marcellin pobrinuo postaviti ovo prebivalište.* Podatkom o trajanju braka kao da joj odaje poštovanje i izražava zahvalnost zbog zajedničkoga života. Viktorin se također naziva Felicisnim mužem (*maritus*), ali i gospodarom (*dominus*). Ipak, proživio je s njom trinaest godina i dao načiniti zajedničku grobnicu (*sepulcrum eorum*). Nevija Romanija (27) posvetila je natpis sebi i Kleciju Romulijanu i Aureliju Kalemeru koje je nadživjela (*precurrentes*). I epitaf Mucije Korintije (28) službenog je prizvuka: *Marko Mucije Hegetor, lječnik 32. dobrovoljačke cohorte, 47 godina, ovde je položen. Mucija Korintija podigla je sebi i patronu.* Isti je slučaj s Aurelijom Urbikom (55) i Verinom (86), a Geroncija (61) navodi da njezinom brigom (*curante Gerontia*) u miru počiva njezin suprug Makarije. Možda je odsustvo izraza prisnosti u nekim slučajevima uvjetovao istaknuti društveni položaj kojemu se nisu priličili patetični iskazi tuge (12, 17, 27, 48, 61) ili pak ženina samosvijest (13, 28, 55, 86).

6. Žena kao vjernica

Natpsi omogućuju da se osim u obiteljsku intimu zagleda i u vjerske preferencije ženskih osoba koje su u njima spominju. Lucilija Lucila (1) zajedno sa suprugom i sinom suposvetnica je žrtvenika Jupiteru Najboljemu Najvećemu Nundinariju za zdravlje cara Gordijana III. Izraz je to vjernosti obitelji mjesnih uglednika caru koji utjelovljuje državu. Vjernici se božanstvima obraćaju i radi osobne sigurnosti. Gaj Hej Kapiton zavjetovao je žrtvenik Jupiteru i Geniju mjesta za zdravlje svoje, supruge Cecilije Rufine (2) i svih njihovih. Ako se u natpisu ne navodi izričito razlog dedikacije, može se zaključiti da je riječ o ubičajenom iskazu pobožnosti. Longinija Ingenua (4) posvetila je žrtvenik Silvanu Magli, a Ingenua Rufina (26) zajedno s bratom i svojima Herkulom. I Silvan i Herkul bili su vrlo popularna božanstva u Panoniji. Radi ispunjenja zavjeta (*voto soluto*) žrtvenik su Liberu posvetili Valerija Saturninu (3) i Gaj Volcenije Luperko. Štovanje Libera je u Panoniji bili usko povezano s uzgojem vinove loze i proizvodnjom vina, a podizanjem žrtvenika i posvećivanjem natpisa vlasnici su vinograda povjeravali urod božjoj skrbi i zaštiti.²⁶⁷ Možda je to bio slučaj i s Valerijom Saturninom i njezinim suprugom. Zgodno je zapaziti i na kojemu mjestu u navedenim natpi-

²⁶⁷ Thomas 1980., 181.

sima stoje dedikantice jer to svjedoči o podređenoj ulozi žene u odnosu na muške posvetnike: Lucilija Lucila je na trećemu iza supruga i sina, a Ingenuja Rufina i Valerija Saturnina su na drugome iza brata, odnosno supruga.

Aurelija Venerija (29) bila je kao i njezin dragi sljedbenica Kibelina i Atisova kulta. U natpisu je prisutna igra riječi: kognomen Venerija posvojni je pridjev od imena božice Venere, a pokojnica je nazvana i *virgo*. Poznato je da se Kibela skrivala iza imena *Venus Virgo* (Djevičanska Venera). Valja spomenuti i to da su članovi udruge dendrofora, kojima je također pripadao Venerijin ljubavnik Publike Elije Julijan, često u posebnim lokalima (*scholae*) održavali u čast preminulih spomengozbe povezane s godišnjom žrtvom za pokojnike.²⁶⁸ Najintrigantniji je primjer Volcenije Maksime koja je radi ispunjenja zavjeta posvetila zavjetnu pločicu Izidi potaknuta dubokim vjerskim osjećajima nakon što joj se božica ukazala (*ex visu*). Upravo su kod Izidinih štovateljica nerijetka viđenja (posebice u snovima) u kojima im božica obznanjuje volju ili im daje upute kako da ostvare svoje želje i htijenja. Možda je Volcenija Maksima tražila savjet u kakvoj ljubavnoj ili obiteljskoj nevolji.

Brojni natpisi sadrže i obraćanje bogovima Manima, odnosno dušama pokojnika (*dis manibus*) što je bila uvriježena formula kojom se preminulu osobu preporučivalo u zagrobnome životu (10, 11, 12 [?], 13, 20, 22 + 23, 27, 47 + 48, 51, 55, 69, 83 + 84, 85, 88, 94). Spomen Jupitera Stigijskog (= Plutona) kojega zaziva Helvija (53) ima svrhu podsjetnika. Zanimljiv je i slučaj šest žena koje se zajedno s nizom osoba spominju na olovnoj pločici (31-36). Iako se vjerojatno radi o ispunjenju zavjeta nekome božanstvu, postoji mogućnost i da je riječ o kletvenoj pločici (*tabella defixionum*) kojom se htjelo nekoga začarati ili prokleti.²⁶⁹

U više natpisa može se za ženske osobe utvrditi pripadnost kršćanskome kultu. Kršćanke su bile Amancija (14: *memoriae aeternae*), Cenija Ursu (17a: *domui aeternae et perpetuae securitati*), Mesila (21: *domum aeternam*), Severila (24: *famula Christi*), Felicisima (25: Kristov monogram, *deo*), Aurelija Aminija (57: Kristov monogram, *beatus Synerotas*), Ursicina (58 = 57), Artemidora (59: Kristov monogram, *beatus Synerotas*), Fortunata (60 = 59), Geroncija (61: Kristov monogram), Aulija Kvintina (62: *in pace*), Aulija Maksima (63 = 62), Aulija Kvintila (64 = 62), Aurelija Urbika (65: Kristov monogram), Inaka (66 = 65), Maksima (67: *in pace*), Sekundina (68),²⁷⁰ Petronila (70: Kristov monogram), Bononija (74: Kristov monogram [?]), Lupicina (77: Kristov monogram) i Maksimijana (78 = 77). Zanimljiv je slučaj Severile koju njezin suprug u natpisu naziva Kristovom sluškinjom što možda upućuje na njezin poseban odnos prema Bogu koji se očituje u pobožnoj poniznosti. Primjeri ranokršćanske pobožnosti vidljivi su i u želji vjernica da same ili njihovi bližnji budu sahranjeni kraj grobova svetaca (*ad sanctos*) kao što pokazuju Aurelija Aminija (57) i Artemidora (59).

²⁶⁸ Cumont 1903., 218.

²⁶⁹ Usp. Brunšmid 1915/16., 176 - 185.

Obrada građe: ženska božanstva

1. Podrijetlo i obilježja ženskih božanstava

Na siscijskim i sirmijskim natpisima spominje se trinaest pojedinačnih i skupnih ženskih božanstava: Božice (99.1, 99.2), Cerera (39.1, 39.2), Dijana (42, 97), Domna (96), Fortuna (100), Izida (40.1, 40.2 = 37), Junona (44.1, 44.2, 44.3), Kibela (43.1, 43.2 = 29²⁷¹), Libera (95), Nemeza (98), Silvane (45), Venera (41) i Viktorija (46). Cerera, Dijana, Domna, Fortuna, Junona, Libera, Silvane i Viktorija rimskog su podrijetla, Izida, Kibela i Venera iza koje se najvjerojatnije skriva sirijska božica (*Dea Syria ili Atargatis*) istočnoga, a Božice (*Deae*) skupni je naziv za različita božanstva bez posebno utvrđive provenijencije. Kad je riječ o pokrajinskim kultovima, često je u pitanju i *interpretatio Romana*, odnosno rimska inačica domaćega božanstva.

Cerer je kao božica prirodne bujnosti i poljodjelstva bila od izvanredne važnosti u poljoprivrednim, napose žitorodnim krajevima, a budući da je Siscija bila središte žitne trgovine, otuda i posvete toj božici. No, one su rijetke u ostalim dijelovima Panonije, što upućuje na ograničenost Cererina kulta.²⁷² Panonija je u antičko doba obilovala šumama i vodama, pa nimalo ne začuđuje što su izrazito važno mjesto imali kultovi povezani s ovim vidovima prirodnog obilja. Siscijski i sirmijski natpsi svjedoče o prisutnosti kultova Dijane i Silvanâ. Dijana je zapravo utjelovila domaće božanstvo šuma i divljači, a Silvane su prvenstveno bile božanske zaštitnice šuma i gajeva. Libera je kao božica plodnosti, prirode i vina također uživala znatnu popularnost u Panoniji. U vezi s kultom plodnosti treba promatrati i posvete Fortuni.²⁷³ Od kultova rimskih ženskih božanstava mogu se u Sisciji i Sirmiju pronaći još i Nemezin, božice pravednosti i osvete, Viktorijin božice pobjede, te Junonin, vrhovne božica rimskoga panteona. Od istočnih su kultova u Panoniji izvanredan ugled uživali Izidin i Kibelin koji su po karakteru bili svestrani.²⁷⁴ Istočni se kultovi u koje se ubraja i štovanje Atargatis (ovdje Venera) pojavljuju u svim važnijim iliričkim središtima, pogotovo ondje gdje su postojale carinske postaje.²⁷⁵

Od dva natpisa koja su posvećena Cereri u jednome se dedikant obraća Uzvišenoj Cereri (39.1: *Ceres Augusta*), a u drugome Cerera je bez epiteta i u društvu Jupitera Najboljega Najvećega (39.2). Izida se u oba slučaja pojavljuje s pridjevkom Uzvišena (*Augusta*) i bez pratnje drugih bogova (40.1, 40.2 = 37). Isto vrijedi i za Veneru (41: *Venus Augusta*). Dijana se jed-

²⁷⁰ Prema Brunšmid 1908/9., 185 - 186.

²⁷¹ Božica se ne spominje izravno.

²⁷² Fitz 1980c, 166.

²⁷³ Thomas 1980., 180.

²⁷⁴ Thomas 1980., 187 - 188.

²⁷⁵ Selem 1972., 35.

nom pojavljuje u pratnji Jupitera Najboljega Najvećega (42), a drugi put sama (97). Kibela se jednom skriva iza naziva *Dea omnium*, a u pratnji je neimenovanih bogova (43.1), dok se drugi put njezin kult prepoznaje tek posredno (43.2 = 29). Junona u prvome natpisu nosi epitet Kraljica (*Regina*) i navedena je sama (44.1), u drugome ima pridjevke Najbolja i Svemoćna (*Optima Omnipotens*) i u društvu je Jupitera Najboljega Najvećega Spasitelja, Sunca i Genija mesta (44.2), a u trećemu je natpisu bez epiteta i u pratnji Jupitera Najboljega Najvećega (44.3). Silvane nemaju nikakav pridjevak niti pratnju (45). Viktorija je također bez epiteta, ali u društvu boga Marsa (46). Libera nosi pridjevak Uzvišena (*Augusta*) i u pratnji je Uzvišenoga Libera (95). Domna je u društva Domna, ali je navedena ispred njega (96). Nemeza ima epitet Uzvišena (*Augusta*) i bez pratnje je (98). Neimenovane božice prvi put su u društvu isto tako neimenovanih bogova (99.1), a drugi put u društvu Jupitera Najboljega Najvećega i bogova (99.2). Fortuna je u natpisu pobliže definirana kao božica (*dea*), ali nema niti epiteta niti pratnju (100).

2. Dedičani i svrha dedikacije

Posvete Cereri izvršili su prokurački oproštenik Kvint Julije Moderat (39.1) koji je božici posvetio žrtvenik radi ispunjenja zavjeta i konzularni oproštenici Gaj Veracije Hispan i Tit Flavije Kampester (39.2) koji su žrtvenik posvetili Jupiteru i Cereri, možda radi svoga zdravlja ili spasa (*pro [salute sua?]*). Dedikacije Izidi izvršili su Publike Antoni(...)²⁷⁶ (40.1) koji je božici posvetio žrtvenik i Volcenija Maksima (40.2 = 37) koja joj je posvetila zavjetnu pločicu. Carski je oslobođenik iz pokrajinske pismohrane Augustin (41) posvetio žrtvenik Veneri, vjerojatno da bi izrazio poštovanje. Jupiteru i Dijani (42), odnosno samoj Dijani (97) posvete su izvršili nepoznati dedičani. Kibeli se obraća izvjesni Ulpije Priscijan (43.1), dok je drugi natpis tek posredno svjedočanstvo o postojanju njezina kulta u Sisciji (43.2 = 29). Junoni je dedikant nepotpuna imena, Mo(...) D(...), posvetio žrtvenik da ispuni zavjet (44.1). Jupiteru, Junoni, Suncu i Geniju mesta je Aurelije Antocijan (44.2) kao zavjet (*votum*) posvetio žrtvenik. Jedan imenom nepoznati načelnik i dvojica poznatih, Elije Valerije i Elije Sekundin, posvetili su žrtvenik Jupiteru i Junoni za zdravlje svoje i prilagača (*collatores*). Silvanama je radi ispunjenja zavjeta žrtvenik posvetio Marko Julije Ingenuo (45). Također radi ispunjenja zavjeta je vojnik legije X. *Gemina* i konzularni oproštenik Lucije Domicije Konstitut posvetio žrtvenik Marsu i Viktoriji. Iz istoga su razloga žrtvenike posvetili i Flavije Paterno (95), (...)abije Hilar (96), Septimije Pinis (98), Ticijan (99.1) i centurion legije II. *Adiutrix* Gaj Antonije Vital (99.2): prvi Liberu i Liberi, drugi Domni i Domnu, treći Nemezi, četvrti bogovima i božicama, a peti Jupiteru, bogovima i božicama za sebe i svoje (*pro se et suis*). Posvetu Fortuni izvršio je izvjesni Marko Aurelije (100).

²⁷⁶ Ime je moglo glasiti Publike Antonije.

Od ukupno devetnaest siscijskih i sirmijskih posveta ženskim božanstvima samo je jednu izvršila žena (40.2 = 37: Volcenija Maksima), a ostale muškarci. Svrha obraćanja božanstvu većinom je bilo ispunjenje zavjeta, odnosno zahtjev za božanskom naklonosti radi neke djelatnosti ili sigurnosti svoje, bližnjih, pripadnika obrtničke ili vjerske udruge. Utjecanje Cereri moglo je imati čisto poslovne implikacije: dedikanti su se možda bavili žitnom trgovinom i nisu htjeli ništa prepustiti slučaju, već od božice traže da im bude skloni ili joj žele zahvaliti na iskazanoj usluzi. Čini se da su posvete Izidi bile izraz dubljega odnosa prema božanstvu. Barem to možemo zaključiti za Volceniju Maksimu koja je doživjela objavu božice. Kakve su to brige, strepnje, porivi ili nade potaknuli Publiju Antoni(...) i Volceniju Maksimu na obraćanje Izidi, nije moguće dokučiti. Važno je zapaziti da je Izida jedina božica u odabranim natpisima kojoj su privrženost izrazili i muškarac i žena. Naime, Izidin je kult, kao uostalom i drugi istočnjački kultovi, bio demokratskog karaktera, dakle otvoren za sve slojeve društva i sve spolove.²⁷⁷

Posvete Junoni, osobito kad je božica u Jupiterovoј pratnji, prvenstveno su izraz odanosti postajećemu sustavu (vrhovna državna božanstva ujedno su zaštitnici države i cara). Doduše, ne valja s uma smetnuti niti osobni moment koji je uvijek prisutan u vjernikovu zazivanju bogova. Na obraćanje Kibeli Ulpija Priscijana je potaklo ispunjenje zavjeta. Mnogo je zanimljiviji drugi slučaj koji se dovodi u vezu s njezinim kultom, budući da nosi izrazito osobni pečat koji se uzdiže na univerzalnu razinu. Kolegij dendrofora bio je posebno odan kultu Atisa, mladoga frigijskog boga i nesretna Kibelinog ljubavnika. Atis je božanstvo koje simbolizira smjenu godišnjih doba, dok je Kibela vrhunska božica plodnosti i stvaranja, personifikacija temeljne snage prirode. No, priča o njihovu odnosu, premda su sudionici božanska bića, priča je sa svim elementima ljudske drame: u njoj se isprepliću ljubav, patnja i smrt. Ipak, dok božanska drama Atisova nosi u sebi snažnu optimističku crtlu, jer se priroda neprestano obnavlja, ona ljudska nužno završava u vapaju prepunom tuge: ljudska je sudbina tako krhkla i neutješna, iako prožeta žudnjom za božanskom posvemašnjošću, što pruža jedinu istinsku nadu.²⁷⁸ Tako i Publije Elije Julijan, izgubivši ono najdragocjenije, postaje još svjesniji svih ljudskih slabosti. Istina, božanska je priča modificirana i uloge zamijenjene: pogiba Kibela (Aurelija Venerija), Atis (Publije Elije Julijan) prezivi da bi svjedočio o svojoj boli, a nimfa Sagaritis kao uzrok tragičnog ishoda ovdje je smrt (*subita mors*).

Posvete Silvanama i Viktoriji opet otkrivaju vječnu ljudsku težnju za sigurnošću: Marko Julije Ingenu možda je samo poslovan čovjek koji je tražio i dobio specifično božansko vodstvo, a Lucije Domicije Konstitut vojnik je koji neprestano izlaže život pogibelji. Izraz kulnoga štovanja prema Veneri iza čijeg se imena vjerojatno skriva sirijska božica svjedoči o odano-

²⁷⁷ Selem 1972., 48.

²⁷⁸ Selem 1981., 187.

sti carskoga oslobođenika Augustina božanstvu koje je možda značilo i poveznicu s krajem odakle je vodio podrijetlo. Flavije Paterno se Liberu i Liberi obraća možda iz poslovnih razloga, kao zaštitnicima vinogradarske djelatnosti. (...)abije Hilar, Ticijan i Gaj Antonije Vital bilo u pobliže neodređenu božanskom paru (Domno i Domna) ili u zbiru svih muških i ženskih bogova (*dii, deae*), jer život je tako nesiguran da je najbolje osloniti se na pomoć svih sila koje ravnaju svijetom, traže spas za sebe same ili za sebe i svoje bližnje. Vječita potraga za srećom zacijelo je nagnala Marka Aurelija da se obrati Fortuni, dok se Nemezi zahvaljuje Septimije Pinis, sretan možda jer je dočekao ostvarenje neke pravde.

U Sisciji i Sirmiju postojala je ne samo velika raznolikost u vezi s kultovima božica, nego i osoba koje su ih štovale. Među njima su vojnici i oproštenici (Gaj Antonije Vital, Lucije Domicije Konstitut, Tit Flavije Kampester, Kvint Julije Moderat, Gaj Veracije Hispan), pokrajinski činovnici (Augustin) i pripadnici obrtničkih i vjerskih udruga (Publije Elije Julijan, Elije Sekundin, Elije Valerije). I s obzirom na podrijetlo dedikanata vlada šarolikost. Aurelije Antocijan bio je vjerojatno iz istočnih krajeva Rimskoga Carstva (po kognomenu može se pomisljati na sirijsku Antiohiju), a možda i Publije Antoni(...), Augustin i (...)abije Hilar. Zapadnjaci i Italci bili su Gaj Antonije Vital, Lucije Domicije Konstitut, Tit Flavije Kampester, Flavije Paterno, Kvint Julije Moderat, Marko Julije Ingenuo, Gaj Veracije Hispan i Volcenija Maksima. Domaćega su podrijetla možda Marko Aurelije, Publije Elije Julijan, Elije Sekundin, Elije Valerije, Septimije Pinis, Ulpije Priscijan i Ticijan. U pitanju su i osobe iz različitih društvenih slojeva, od slobodnjaka poput Augustina do imućnijih članova gradske općine kao što su Tit Flavije Kampester, Kvint Julije Moderat i Gaj Veracije Hispan.

Zaključak

Već letimičan pogled na množinu podataka koje pruža epigrafski materijal otkriva raznovrsnost u društvenom i vjerskom životu Siscije i Sirmija s obzirom na ulogu žene i ženska božanstva. O ženskome udjelu saznaje se ponajviše posrednim putem, to jest u odnosu na muške aktere jer podaci o njima u pravilu čine okosnicu natpisa. Ipak, kad je riječ o privatnoj sferi, prednost imaju ženske osobe. Zastupljene su pripadnice svih društvenih slojeva, a raznolikost je vidljiva i u vezi s etničkim podrijetlom. Što se tiče božica, pretežu one vezane uz plodnost i prirodnu bujnost kao i univerzalna božanstva. Iza rimskih imena često se skrivaju i domaća *numina*. Pogled u svijet stanovnika Siscije i Sirmija, u njihove međuljudske odnose i rodbinske veze, životna iskustva i vjerske sklonosti, pokazuje da je žena zauzimala važno mjesto u ondašnjemu društvu, poglavito u vezi s obitelji i kultom.

Bibliografija

Kratice

CIL = *Corpus inscriptionum Latinarum*, Berlin

DAGR = *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, Paris 1887.-1919.

NP = *Der Neue Pauly*, hrsgg. Hubert Cancik und Helmuth Schneider, Stuttgart-Weimar 1996.-

RE = *Pauly's Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, ed. G. Wissowa et al., Stuttgart-München 1893.-1978.

VHAD = *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, Zagreb

Izvori

BRUNŠMID 1895.: J. Brunšmid, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije I, *VHAD* N.S. I (1895.), 148-183

BRUNŠMID 1898.: J. Brunšmid, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije II, *VHAD* N.S. III (1898.), 150-205

BRUNŠMID 1901.: J. Brunšmid, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije IV, *VHAD* N.S. V (1901.), 87-168

BRUNŠMID 1903/4.: J. Brunšmid, Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu I, *VHAD* N.S. VII (1903/4.), 209-240

BRUNŠMID 1905.: J. Brunšmid, Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu II, *VHAD* N.S. VIII (1905.), 35-106

BRUNŠMID 1906/7.: J. Brunšmid, Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu III, *VHAD* N.S. IX (1906/7.), 81-184

BRUNŠMID 1908/9.: J. Brunšmid, Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu IV, *VHAD* N.S. X (1908/9.), 149-222

Corpus inscriptionum Latinarum III/1-2, ed. Th. Mommsen, Berlin 1873., Supplementa 1-2, ed. Th. Mommsen, O. Hirschfeld, A. Domaszewski, Berlin 1902.

Dion Kasije: Cassii Dionis Cocceiani historiarum Romanorum quae supersunt, ed. U. P. Boissevain, I-III, Berlin: Weidmann 1895.-1901.

Herodian: Herodiani ab excessu divi Marci libri octo, ed. K. Stavenhagen, Leipzig: Teubner 1922.

HOFFILER - SARIA 1938.: V. Hoffiler - B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Heft I: Noricum und Pannonia Superior, Pars in Jugoslavia, Zagreb 1938.

Vita Severi, u: *Scriptores historiae Augustae*, ed. E. Hohl, I, Leipzig: Teubner 1965., 136-156

Vita Antonini Caracalli, u: *Scriptores historiae Augustae*, ed. E. Hohl, I, Leipzig: Teubner 1965., 183-193

A. et J. ŠAŠEL 1963.: A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslaviae inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, *Situla* 5, Ljubljana 1963.

A. et J. ŠAŠEL 1986.: *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslaviae inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, *Situla* 25, Ljubljana 1986.

Literatura

ALEXANDRE 1994.: M. Alexandre, Early Christian Women, u: *The History of Women*, ed. Pauline Schmitt, Cambridge-London 1994., 409-444

ALFÖLDY 1969.: G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969.

ARJAVA 1996.: A. Arjava, *Women and Law in Late Antiquity*, Oxford 1996.

BARKÓCZI 1964.: L. Barkócz, The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian, *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae* 16, 3-4 (1964.), 257-356

BAUS 1972.: K. Baus, Od praopćine do ranokršćanske velecrkve, u: *Velika povijest Crkve* I, ur. Herbert Jedin, Zagreb 1972., 71-460

BAUS 1995.: K. Baus, Crkva od Niceje do Kalcedona, u: *Velika povijest Crkve* II, ur. Herbert Jedin, Zagreb 1995., 5-402

BECHTEL - FICK 1894.: F. Bechtel - A. Fick, *Die griechischen Personennamen nach ihrer Bildung erklärt und systematisch geordnet*, 2. Auflage, Göttingen 1894.

BOAK 1937.: A. E. R. Boak, *RE* XVII 2, Stuttgart 1937., 2045-2056, s.v. *Officium*

BÖCKMANN 1997.: A. Böckmann, *NP* II, Stuttgart-Weimar 1997., 561, s. v. *Beneficiarii*

BRATOŽ 2003.: R. Bratož, Dioklecijanovo preganjanje kristjanov v provincah srednjega Podonavja in zahodnega Balkana, u: *Mednarodni znanstveni simpozij ob 1700 – letnici smrti sv. Viktorina Ptujskega. Zbornik razprav*, ur. Slavko Krajnc, Ljubljana 2003., 29-98

BRUNŠMID 1915/16.: J. Brunšmid, Rimsko čaranje na olovnoj pločici iz Kupe kod Siska, *VHAD* 14 (1915/16.), 176-185

BUECHELER 1895.: F. Buecheler, *Carmina latina epigraphica*, *Anthologia Latina* I, Lipsiae 1895.

CAMPBELL 1978.: B. Campbell, The Marriage of Soldiers under the Empire, *Journal of Roman Studies* 68 (1978.), 153-166

- CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ 1964.: A. Cermanović-Kuzmanović, Jedna grupa rimskih sarkofaga iz Sirmijuma, *Zbornik Filozofskog fakulteta VIII/1* (1964.), 99-111
- CERMANOVIĆ 1965.: A. Cermanović, Die dekorierten Sarkophage in den römischen Provinzen von Jugoslawien, *Archaeologia Jugoslavica* 6 (1965.), 89-103
- CLARK 1993.: G: Clark, *Women in Late Antiquity. Pagan and Christian Life-Styles*, Oxford 1993.
- CLAUSS 1973.: M. Clauss, Probleme des Lebensalterstatistiken aufgrund römischer Grabinschriften, *Chiron* 3 (1973.), 395-417
- CUMONT 1903.: F. Cumont, *RE* V 1, Stuttgart 1903., 216-219, s. v. *Dendrophori*
- DECHARME 1887.: P. Decharme, *DAGR* I 2, Paris 1887., 1677-1690, s. v. *Cybelè*
- DIESNER 1968.: H.-J. Diesner, *RE* S XI, Stuttgart 1968., 1113-1123, s. v. *Protectores (domestici)*
- DOMASZEWSKI 1897.: A. von Domaszewski, *RE* III 1, Stuttgart 1897., 271-272, s. i v. *Beneficiarius*
- DURAND 1959/60.: J. D. Durand, Mortality Estimates from Roman Tombstone Inscriptions, *American Journal of Sociology* 65 (1959.-1960.), 365-373.
- DÜRRBACH 1900.: F. Dürrbach, *DAGR* III 1, Paris 1900., 78-128, s. v. *Hercules*
- DUŠANIĆ 1979.: M. Dušanić, Dva epografska priloga vojnoj istoriji Srema u rimsko doba *Živa antika* 29 (1979.), 251-259
- DUTZMANN 1882.: F. Dutzmann, Sarkophag aus Sisek, *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich* 6 (1882.), 95-96
- EUSKIRCHEN 1997.: M. Euskirchen, *NP* II, Stuttgart-Weimar 1997., 705, s. v. *Biviae*
- FIEBIGER 1899a: H. O. Fiebiger, *RE* III 2, Stuttgart 1899., 2632-2644, s. v. *Classis* 3
- FIEBIGER 1899b: H. O. Fiebiger, *RE* III 2, Stuttgart 1899., 321-322, s. v. *Clavicularius*
- FIEBIGER 1900.: H. O. Fiebiger, *RE* IV 1, Stuttgart 1900., 1603-1604, s. v. *Cornicularii*
- FITZ 1980a: J. Fitz, Administration and army, u: *The Archaeology of Roman Pannonia*, ed. A. Lengyel and G. T. B. Radan, Lexington-Budapest 1980., 125-140
- FITZ 1980b: J. Fitz, The Indigenous population, u: *The Archaeology of Roman Pannonia*, ed. A. Lengyel and G. T. B. Radan, Lexington-Budapest 1980., 141-159
- FITZ 1980c: J. Fitz, The Way of Life, u: *The Archaeology of Roman Pannonia*, ed. A. Lengyel and G. T. B. Radan, Lexington-Budapest 1980., 161-175
- FLUß 1923.: M. Fluß, *RE* II A 2, Stuttgart 1923., 1940-2002, s. v. *Severus* 13 (L. Septimius Severus)

- FLUß 1927.: M. Fluß, *RE* III A 1, Stuttgart 1927., 351-353, s. v. *Sirmium*
- FRIEDLAENDER 1934.: L. Friedlaender, *Sittengeschichte Roms*, Wien 1934.
- GARDNER 1995.: J. F. Gardner, *Frauen im antiken Rom. Familie, Alltag, Recht*, München 1995.
- GIZEWSKI 1997.: Ch. Gizewski, *NP* III, Stuttgart-Weimar 1997., 843-846, s. v. *Duoviri, Duumviri*
- GORDON 1997.: R. Gordon, *NP* III, Stuttgart-Weimar 1997., 477-478, s. v. *Dendrophoroi*
- GRAF 1998.: F. Graf, *NP* IV, Stuttgart-Weimar 1998., 598-602, s. v. *Fortuna*
- GRAF 1999.: F. Graf, *NP* VI, Stuttgart-Weimar 1999., 72-76, s. v. *Juno*
- GRAILLOT 1912.: H. Graillot, *DAGR* V 1, Paris 1912., 830-854, s. v. *Victoria*
- GRUIĆ 1870.: Z. Gruić, Na slavno upraviteljstvo zemaljskoga muzeja u Zagrebu, *Viestnik Narodnoga zemaljskoga muzeja u Zagrebu* 1 (1870.), 161-163
- HAASE 1998.: M. Haase, *NP* V, Stuttgart-Weimar 1998., 1126-1132, s. v. *Isis*
- HAUG 1913.: F. Haug, *RE* VIII 1, Stuttgart 1913., 550-612, s. v. *Hercules* 1
- HEICHELHEIM 1963.: F. M. Heichelheim, *RE* XXIV, Stuttgart 1963., 714-720, s. v. *Quadruviae*
- HERTER 1935.: H. Herter, *RE* XVI 2, Stuttgart 1935., 2338-2380, s. v. *Nemesis*
- HILD 1896.: J.-A. Hild, *DAGR* II 2, Paris 1896., 1264-1277, s. v. *Fortuna*
- HILD 1900.: J.-A. Hild, *DAGR* III 1, Paris 1900., 668-691, s. v. *Juno*
- HILD 1908.: J.-A. Hild, *DAGR* IV 2, Paris 1908., 1341-1345, s. v. *Silvanus*
- HOTI 1992.: M. Hoti, Sisak u antičkim izvorima, *Opuscula archaeologica* 16 (1992.), 133-163
- IHM 1903.: M. Ihm, *RE* V 1, Stuttgart 1903., 1301-1302, s. v. *Domina, Dominus, Dominae*
- KAJANTO 1965.: I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965.
- KAJANTO 1966.: I. Kajanto, *Supernomina. A Study in Latin Epigraphy*, Helsinki 1966.
- KEPPIE 1991.: L. Keppie, *Understanding Roman Inscriptions*, London 1991.
- KEUNE 1927.: J. B. Keune, *RE* III A 1, Stuttgart 1927., 116-117, s. v. *Silvana*
- KIENAST 1996.: D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt 1996.
- KOCH 1955.: C. Koch, *RE* VIII A1, Stuttgart 1955., 828-887, s. v. *Venus* 1
- KORNEMANN 1900.: E. Kornemann, *RE* IV 1, Stuttgart 1900., 380-480, s. v. *Collegium*
- KORNEMANN 1909.: E. Kornemann, *RE* VI 2, Stuttgart 1909., 1888-1925, s. v. *Fabri*
- KUBITSCHEK 1899.: W. Kubitschek, *RE* III 2, Stuttgart 1899., 1933-1934, s. v. *Centonarius* 2

- KUNTIĆ-MAKVIĆ 1993/4.: B. Kuntić-Makvić, Sisciensia Kercselichiana, *Opuscula archaeologica* 17 (1993/4.), 263-271
- LAFAYE 1900.: G. Lafaye, *DAGR* III 1, Paris 1900., 577-586, s. v. *Isis*
- LAMMERT 1931.: F. Lammert, *RE* IV A 1, Stuttgart 1931., 329-330, s. v. *Strator*
- LEGRAND 1908.: A. Legrand, *DAGR* IV 1, Paris 1908., 52-55, s. v. *Nemesis*
- LIEBENAN 1905.: W. Liebenan, *RE* V 2, Stuttgart 1905., 1798-1842, s. v. *Duoviri*
- LOLIĆ 2003.: T. Lolić, Colonia Flavia Siscia, u: *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia / Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien*, edd. / hrsgg. M. Šašel Kos - Peter Scherrer [Situla 41], Ljubljana 2003., 131-152
- MASTROCINQUE 1998.: A. Mastrocinque, *NP* V, Stuttgart-Weimar 1998., 403-405, s. v. *Hercules*
- MIGOTTI 1994.: B. Migotti, Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj, *Od Nepobjedivog Sunca do sunca pravde* (katalog izložbe), Zagreb 1994.
- MILLER 1998.: M. C. J. Miller, *Abbreviations in Latin*, Chicago 1998.
- MIRDITA 1978.: Z. Mirdita, Značaj i mogućnosti epigrafskog materijala za rasvjetljavanje etničke, političke i socijalne strukture Dardanije u rimsko doba, *Jugoslavenski istorijski časopis* 1-4 (1978.), 76-101
- MIRKOVIĆ 1971.: M. Mirković, *Sirmium – its History from the I Century A.D. to 582 A. D.*, Beograd 1971.
- MÓCSY 1959.: A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959.
- MÓCSY 1962.: A. Mócsy, *RE* S IX, Stuttgart 1962., 516-776, s. v. *Pannonia*
- MÓCSY 1974.: A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London-Boston 1974.
- NENADIĆ 1986/7.: V. Nenadić, Prilog proučavanju antičke Sisciae, *Prilozi Instituta za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu – Odjel za arheologiju* 3/4 (1986/7.), 71-102
- OTTO 1910a: F. Otto, *RE* VII 1, Stuttgart 1910., 12-42, s. v. *Fortuna*
- OTTO 1910b: F. Otto, *RE* VII 1, Stuttgart 1910., 1155-1170, s. v. *Genius*
- PARIS 1892.: P. Paris, *DAGR* III 1, Paris 1892., 130-157, s. v. *Diana*
- PARKIN 1992.: T. Parkin, *Roman Demography and Society*, Baltimore 1992.
- PINTEROVIĆ 1958.: D. Pinterović, Novi i neobjavljeni rimski kameni spomenici s terena Murse i okolice, *Osječki zbornik* 6 (1958.), 23-63
- PÓCZY 1980.: K. Póczy, Pannonian Cities, u: *The Archaeology of Roman Pannonia*, ed. A. Lengyel and G. T. B. Radan, Lexington-Budapest 1980., 239-274
- POMEROY 1994.: S. B. Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves. Women in Classical Antiquity*, London 1994.
- PRESCENDI 1999.: F. Prescendi, *NP* VII, Stuttgart-Weimar 1999., 136-137, s. v. *Liber, Liberalia*

- REICHMUTH 1956.: J. Reichmuth, *Die lateinischen Gentilicia und ihre Beziehungen zu den römischen Individualnamen*, Schwyz 1956.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1987.: D. Rendić-Miočević, *Carmina epigraphica*, Split 1987.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989a: D. Rendić-Miočević, Problemi romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku, u: *Iliri i antički svijet*, Split 1989., 425-439
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989b: D. Rendić-Miočević, Neki ikonografski i onomastički aspekti Silvanove kultne zajednice u Panoniji i Iliriku, u: *Iliri i antički svijet*, Split 1989., 507-522
- RIEWALD 1920.: P. Riewald, *RE I A2*, Stuttgart 1920., 1631-1653, s. v. *Sacerdotes*
- RITTERLING 1925.: E. Ritterling, *RE XII 2*, Stuttgart 1925., 1329-1829, s. v. *Legio*
- ROEDER 1916.: G. Roeder, *RE IX 2*, Stuttgart 1916., 2084-2132, s. v. *Isis* 1
- ROHDEN 1896.: P. von Rohden, *RE II 2*, Stuttgart 1896., 2434-2453, s. v. *Aurelius* 46 (M. Aurelius Antoninus Caracalla)
- ROUSELLE 1994.: A. Rousselle, Body Politics in Ancient Rome, u: *The History of Women*, ed. Pauline Schmitt, Cambridge-London 1994., 296-336
- SALLER 1994.: R. Saller, *Patriarchy, Property and Death in the Roman Family*, Cambridge 1994.
- SALLER - SHAW 1984.: R. P. Saller - B. D. Shaw, Tombstones and Roman Family Relations in the Principate: Civilians, Soldiers and Slaves, *The Journal of Roman Studies* 74 (1984.), 124-156
- SANADER 1994.: M. Sanader, O kultu Herakla u Hrvatskoj, *Opuscula archaeologica* 18 (1994.), 87-114
- SARIA 1924/5.: B. Saria, Arheološke beleške, *Starinar. Organ Arheološkog instituta* III. serija 3 (1924.-1925.), 159-164
- SCHEID 1994.: J. Scheid, The Religious Roles of Roman Women, u: *The History of Women*, ed. Pauline Schmitt, Cambridge-London 1994., 377-408
- SCHERD 1997.: J. Scherd, *NP III*, Stuttgart-Weima 1997., 522-525, s. v. *Diana*
- SCHULZE 1904.: W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin 1904.
- SCHUR 1926.: W. Schur, *RE XIII 1*, Stuttgart 1926., 68-76, s. v. *Liber pater*
- SCHWENN 1922.: F. Schwenn, *RE XI 2*, Stuttgart 1922., 2250-2298, s. v. *Kybele* 1
- SÉCHAN 1912.: L. Séchan, *DAGR V 1*, Paris 1912., 721-736, s. v. *Venus*
- SELEM 1971.: P. Selem, Boginja s tisuću imena. Neki aspekti pojave egipatskih bogova u dalmatinsko-panonskom krugu, *Hrvatski znanstveni zbornik* 1, Zagreb 1971., 291-332
- SELEM 1972.: P. Selem, Egipatski bogovi u rimskom Iliriku, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* IX/7 (1972.), 5-104
- SELEM 1981.: P. Selem, Aspekti teatralizacije u kultu Kybele i Attisa, u: *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Novi Sad 1981., 187-195
- SELEM 1997.: P. Selem, *Izidin trag*, Split 1997.

- SHAW 1984.: B. D. Shaw, Latin Funerary Epigraphy and Family Life in the Later Roman Empire, *Historia* 33 (1984.), 457-497
- SHAW 1996.: B. D. Shaw, Seasons of Death: Aspects of Mortality in Imperial Rome, *Journal of Roman Studies* 86 (1996.), 100-138
- SPEIDEL 1994.: M. P. Speidel, *Riding for Caesar: The Roman Emperors' Horse Guard*, Cambridge 1994.
- STEIN 1910a: E: Stein, *RE* VII 1, Stuttgart 1910., 270-278, s. v. *Fulvius* 101 (C. Fulvius Plautianus)
- STEIN 1910b: E: Stein, *RE* VII 1, Stuttgart 1910., 278, s. v. *Fulvius* 102 (C. Fulvius Plautus Hortensianus)
- STEIN 1910c: E: Stein, *RE* VII 1, Stuttgart 1910., 285-288, s. v. *Fulvius* 117 (Fulvia Plautilla)
- STENGER 2000.: J. Stenger, *NP* VIII, Stuttgart-Weimar 2000., 818-819, s. v. *Nemesis*
- ŠAŠEL 1960.: J. Šašel, Die Epigraphik in Jugoslawien, *Das Altertum* 6 (1960.), 234-244
- ŠAŠEL 1961.: J. Šašel, Bellum Serdicense, *Situla. Glasnik Narodnega muzeja v Ljubljani* 4 (1961.), 3-30
- ŠAŠEL 1974.: J. Šašel, *RE* S XIV, Stuttgart 1974., 702-741, s. v. *Siscia*
- ŠAŠEL 1992.: J. Šašel, Probleme und Möglichkeiten onomastischer Forschung, *Opera selecta*, Ljubljana 1992., 79-98
- ŠAŠEL KOS 1986.: M. Šašel Kos, *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu*, Ljubljana 1986.
- ŠEGVIĆ 1985/6.: M. Šegvić, Antički kultovi u Sisku i Topuskome, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 10 (1985/6.), 95-101
- ŠIPUŠ 1985.: N. Šipuš, Brončani novci rimskog cara Honorija s kovničkom označkom "SM", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 17 (1985.), 77-86
- TAKACS 1999.: S. A. Takacs, *NP* VI, Stuttgart-Weimar 1999., 950-956, s. v. *Kybele*
- THOMAS 1980.: E. B. Thomas, Religion, u: *The Archaeology of Roman Pannonia*, ed. A. Lengyel and G. T. B. Radan, Lexington-Budapest 1980., 177-206
- THOMAS 1994.: Y. Thomas, The Division of Sexes in Roman Law, u: *The History of Women*, ed. Pauline Schmitt, Cambridge-London 1994., 83-138
- THULIN 1918a: C. O. Thulin, *RE* X 1, Stuttgart 1918., 1114-1123, s. v. *Iuno* 1
- THULIN 1918b: C. O. Thulin, *RE* X 1, Stuttgart 1918., 1126-1144, s. v. *Iuppiter*
- TOUTAIN 1901.: J. Toutain, *DAGR* III 2, Paris 1901., 1189-1191, s. v. *Liber Pater*
- TREGGIARI 1981.: S. Treggiari, Concubinae, *Papers of the British School at Rome* 44 (1981.), 59-81
- VASILIĆ 1953.: B. Vasilić, Novopronađeni nadgrobni spomenici u Sremskoj Mitrovici, *Rad vojvodanskih muzeja* 2 (1953.), 146-147
- VASILIĆ 1958/9.: B. Vasilić, Sremska Mitrovica (Sirmium). Pregled arheoloških iskopavanja u NR Srbiji 1956. g., *Starinar. Organ Arheološkog instituta*, N.S. 9-10 (1958.-1959.), 367-389

WEINSTOCK 1958.: S. Weinstock, *RE* VIII A 2, Stuttgart 1958., 2501-2542, s. v. *Victoria* 1

WESENER 1963.: G. Wesener, *RE* XXIV, Stuttgart 1963., 801-827, s. v. *Quaestor*

WISSOWA 1903.: G. Wissowa, *RE* V 1, Stuttgart 1903., 325-338, s. v. *Diana*

ZANINOVIC 1981.: M. Zaninović, Siscia u svojim natpisima, u: *Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolini*, Zagreb 1981.

Summary

THE WORLD OF THE ANTIQUE WOMAN IN TWO REGIONAL CENTERS OF SOUTH PANNONIA, SISCIA AND SIRMIUM

On the basis of epigraphic records the author of this paper embarks on an exploration of the role of women and female deities in the life of two Roman South Pannonian regional centers. Further, he provides an overview of relevant records, sheds light on the type of contexts in which women and female deities appear and undertakes an analysis of pertinent data.

Even a cursory look at the abundance of data furnished by the epigraphic material infuses us with a sense of the role of women and female deities in the versatility of Sirmium's and Siscia's social and religious life. It is primarily via detour that one can learn about the women, that is, as they happen to appear in the context of male actors since it is data on the latter that form the gist of most records. Still, in the private domain, women do enjoy a primacy. Women from all walks of life and of different ethnical background are represented. Most frequently encountered female deities are those that have to do with fertility and natural abundance as well as universal deities. Roman names frequently obscure native *numina* as well. A glimpse into the world of Sirmium's and Siscia's people, their kinship and other relations, experiences and religious practices gives us assurance of the woman being one of the pillars of the society, especially in the domains of the family and the cult.

(Prijevod sažetka: Gabrijela Buljan)

Key words: Pannonia, Siscia, Sirmium, epigraphic sources, women, female deities.